

25 чылдың август
1-де үнүп эгелзэн

ШЫН

НИИТИЛЕЛ-ПОЛИТИКТИГ СОЛУН

shyntuva@mail.ru
shyntuva@yandex.ru

№112
(19149)

2018 чылдың
сентябрь 25
вторник

Хүннүң үнери — 06:20
Ажары — 18:20
Хүн дурту — 12:01

Садар өртээ хостуг 12+

Чеди дакпыр юбилей

БАЙЛАКШЫЛДЫГ БАЯН-ТАЛА

ТР-нің алдарлыг чылгычызы Макар Ондар биле Тываның Күчүтен мөгези Аяс Монгуш.

Баян-талажылар сумузунун тургустунганын бээр 90 чыл, ортуак школазының тургустунганын бээр 80 чыл, Дамба-Доржу ат аттыг культура-дыштанылга үнүнүн, библиотеказының, "Хадың-агаш" уруглар садының болгаш фельдшер-акушер пунктузунун 50 жыл база ыдыктыг субурганны тутанын бээр 10 чыл оюн эрткен еделяда демдегеп эрттирген. Байырлал күш-ажылчы коллективин чыскаалы-биле эгелзэн. Баштай-дургада Тываның Күчүтен мөгези Аяс Монгуш биле ТР-нің алдарлыг чылгычы Макар Ондар аъттары-биле диңмиттиг ш часкаашкыннарынга үдеди эрти. Азында суму чагыргазының, культу-вүнүн, уруглар садының, школаның

ажылдакчылары, өөреникчилери, доозукчулары чүзүн-баазын өңнүг шарлар тудуп алган эртилер.

Сумунун стадионунда хоочуннар, хүндүлүг аалчылар байырлыг чыскаалдың киржикчилерин уткаан. ТР-нің Дээди Хуралының даргазы Каң-оол Даваа сөс ап, байыр чедирген: "Баян-Тала сумузу Тываның бир кайгамчык чараш ораны-дыр. Баян-Тала — ат-сураа алдаржаан эртемденнерин, артистерин, мөгелерин, эки турачыларның чурту болгай. Бо хүн школа, уруглар садын со-нуургап чедип, демниг коллективтерин кызымаккай, бедик хей-аъттыг ажилдап турарын көрдүм. Бурунгаар сайзыралды күзеп тур мен, чаңгыс чер-чурттугларым!" — дээш, сумунун сайзыралына үлүг-хүзүн кирип турар чурттакчыларынга

хүндүлел болгаш өөрүп четтиришкин бижиктерин, уруглар садының, школаның, библиотеканың, фельдшер-акушер пунктузунун удуртукчуларынга акша сер-тификаттарын тывыскаан.

Амыр-дыжын харамнанмайн чымыш-тыг иштен туттунуп, мал бажын өстүрер дээш кызымаккай ажилдап турар мал-чыннарны башкарыкчы алгап-мактап, дараазында одуругларны номчаан:

"Малчыннарның ажил-ижин
алдаржыткан
Магаданчыг одарларлыг Баян-Тала.
Маадыр чоннун мөгө холу
кошкашкынмас,
Мандып орап байлакшылдыг
Баян-Талам!"

(Уланчызы 3-кү арында). ➡

Хүннүң медээлери

ХАРЫСАЛГАДАН ЧАЙЛАВАС

«Республиканың 17 кожууннарының үжүнде «Аныяк өг-бүлөгө — кыштаг» губернатор төлөвилелиниң ээлчеглиг чадазының күүселдези дээш онза ки-чээнгейни салыры негеттинип турар. ТР-нің көдээ ажил-агый болгаш аш-чем сайыдының дыңнатканы-биле малчыннар-ның турлагларынга кажаа-хораа болгаш чурттаар чер тударын Каа-Хем, Тере-Хөл база Мөңгүн-Тайга кожууннарның эрге-чагыргалары саадаткан. Ам-даа 11 бажыңны база 6 кажаны кыш дүшкүжеге тудуп четтигер апаар.

Ук төлөвилелге чоннун бүзүрели улуг болганда, ындыг чүүлү болдурбазын Тываның Баштыңы сагындырган. Тудуг графигинден озалдап турар муниципалитеттер баштыңнары, тудуг сезонунун төнчүзү — ноябрьга чедир байдалды этпес болза, албан-дужаалындан хала-жырынга чедир боттары харылаарын сагындырган.

«Аныяк өг-бүлөгө — кыштаг» төлө-вилелдин күүселдезинге хамаарыштыр эгелеп чоруур аныяк малчыннарга 107 турлагны тудар ужурлуг. Ийи чыл дур-гузунда 313 тараачын-арат ажил-агый-ларны үндезилеп, бажың-балгаттыг база кажаа-хораалыг 208 турлагны тудуп, 700 ажыг кижини ажил-биле хандырган.

ОЗАЛ-ОНДАК ЧАЙЛАЗЫН!

"Эрткен чеди хонуктун дургузунда 77 эзирик чолаачылар орукка чорааш туттурган" деп, ТР-нің Иштики херектер яамызының сайыды чөвүлел хуралга дыңнаткан. Оларның аразындан дерт кижини күрүне албан черлеринин ажил-дакчылары. Бирээзи Тес-Хемнин төп эмнелгезинин эмчи сестразы. Ийи кижини Кызыл хоорайның удуртулгазының харысалгалыг ажилдакчылары. Кызылга болган озал-ондактарның халавындан үш кижини чок болган. 14 кижини кемдээн, оларның аразында ийизи бичии чаштар. Чүгле чеди хонуктун дургузунда мынча хөй өлүмнөр болгаш озал-ондактар болуп турар дээрге коргунчуг-дур. Ол чүгле араганың хайындан болуп турарын билир бис. Эмчи кижини машинаны эзирик мунуп алган чоруур дээрге кижинин бажынга кирбес чорук-тур. Ада кижини болганымда мындыг чүүлү бодап чор мен. Бир эвес хоойлу-дүрүм бистиң ажы-төлүвүске шыңгы кичээндирин болбас чүве болза, бистер адалар чүге ону болдуруп чоруур бис. Оглунга азы уруунга машина садып бергеш, ада кижини оларга чагыг-сөзүн берип турар бе? Кудумчуда кайи хамаан-чок халдып турар аныяк улус дээрге, бистиң-не ажы-төлүвүс-тур. Ачамның меңээ автомашина мунарымда берген чагыг-сөзүн сагып чор мен деп бодалдыг аныяктар бар бе? Мен бодаарымга, чок. Ынчангаш адалар черле ажы-төлүвүске машина мундурарының мурнунда эки чагыг-сөзүвүс берип, херек болза кончуп-даа тургаш болза, суртаал ажилындан кылылыңар. "Ада сөзүн ажырып бол-бас, ие сөзүн ижип болбас" деп үлегер домактың ханы утказын ажы-төлдүн мээзинче кири сургап чоруп көрээлиңер!" — деп, Тываның Баштыңы интернет тава-рыштыр адаларга чагаан.

Тываның Баштыңының ажил-херээ

«МЕЖЕГЕЙ ХӨМҮРДЕ»
ЧАА УДУРТУКЧУ

Тываның Баштыңына республикада хөмүр-даш тывыжын чорудуп турар улуг бүдүрүлгелериниң бирээзи – «Межегей хөмүр» КХН-ниң чаа чиңгине директорун албан езузу-биле таныштырган.

Мооң мурнунда компанияның бүдүрүлгө талазы-биле директор турган 31 харлыг Александр Лукиных ол албан-дужаалда томуйлаткан. «ЕВРАЗ» холдингиниң «Хөмүр» дивизионунуң ажил-чорудулгазының талазы-биле директору Александр Макаров чаа удуртукчуну таныштырып келген.

Лукиных – Кемерово чурттуг, дөрткү салгалдың, угундан шахтер. Дагжы электромеханик, чер адаан ажилдарның даг инженери база экономист, үш дээди эртемниг. «Межегей хөмүрде» шахта тудуундан эгелеп ажилдаан. Дөрт чыл дургузунда, улуг энергетиктен бүдүрүлгө директорунга чедир депшип, шахтага рекордтуг хөмүр-дашты казып тывышкан.

Шолбан Кара-оол чаа томуйлаашкын-биле Александр Лукиныхка байыр чедиргеш, тывыш ажилдарын чорудуп турар Таңды кожуун база республика эрге-чагыргазы-биле компанияның кады ажилдажылгазын быжылгаарына чедишкinnerи, бүдүрүлгө чорудуун ам-даа шуудадырын күзээн. Республиканың чазаа биле компанияның аразында 2010 чылда-ла ат салган дугуржулга барын, Тываның Баштыңы аалчыларга сагындырган. Оон бээр сес чыл эрткен-даа болза, дугуржулганың элээн кажы күүсеттимизин айтыпкан.

Дугуржулгада республика чурттакчыларындан кадрларны белеткеп, ажилга хаара тударын айтыпкан. Керээ негелдези-биле оларның саны шупту ажилчыннарның 60 хуузу болуп ужурулг, ындыг болзажок бо хүнде ол 30 бичии-ле ажыг хуу.

«Кады ажилдажылга аргаларын долу күш-биле ажыглавайн турарын чугаалаар апаар. Тус черниң чурттакчыларын ажилга хаара тударын ап көрээлиңер. Оларның саны, шупту ажилдакчыларның чартыындан эвээжес болуп ужурулг деп санаар мен. Шаңдыг санаашкын-биле, даг бүдүрүлгелеринге ажилдаар кадрларны белеткээр дээш,

өөредилгениң күрүне чагыын тургузуп турар бис. Бүдүрүкчү арга-дуржулгазы чок дээш, оларны ажилга албайн турары хомуданчыг» – деп, Тываның Баштыңы чугаалаан.

Тус чер чурттакчыларының оларның девискээринде ажилдадып эгелээн бизнес-биле холбашкан манаашкыннары дүгжүр ужурулг деп, республика баштыңы бүзүрүткен. Ындыг девискээрлер чурттакчылары олардан социал төлөвилелдерге, суурну өгжүдеринге, боттарының амыдыралын экижидеринге идепкейлиг киржилгени манап турар. Тываның эрге-чагыргазы бизнестен ындыг идепкейлиг чүгле манап звес, а аңаа уткуй базымны кылып, дузалажырынга белең. Республика, ооң төлөвилелдеринге киржир компанияларга, элээн үндүрүг чиигелделерин берип болур. Шолбан Кара-оол евразчыларга чижек кылдыр регион төлөвилелдериниң киржикчизи статусту алган кыдат «Лунсин» компания-биле кады ажилдажылгазын, орук тударына республикага дузалашканы дээш компанияга үндүрүг чиигелделерин бергенин чугаалаан.

Шаң-ла ындыг кады ажилдажылга-биле, хоорай иштиниң оруктарын камгалап, улуг чүк транспортунга Кызылды ояр, 18 километр орук туттунган. Ол төлөвилел соонда, «Лунсин» Тываның Баштыңының база бир өске саналын чайгылышкын чокка хүлээп алган – чөөн чүктүң спортчу хевирлер школасын тударына киржир болган.

Александр Макаров биле «Межегей хөмүрнүң» чаа чиңгине директору Александр Лукиных кады ажилдажылганың ындыг хевирли бизнеске-даа, республикага-даа ажыктыг деп чөпшээрешкен. Компания социал угланышкынның дээш, регионнуң өске-даа төлөвилелдеринге киржиринге сонургалдыг. Александр Макаров «Межегей хөмүр» биле ТР-ниң Чазаның дугуржулганың негелделерин катап көдүрүп, чоокку үеде боттук кады ажилдажылганың үндезини апаар эгелээшкinner пакедин хевирлээр айтырыгны өөренип көөрүн республика баштыңына чугаалаан.

ТР-ниң Чазаның
парлаалга албаны.

Россия Федерациязынга шимчeves өнчүге болгаш ону садып-саарарына эрге-байдалын бүрүткээриниң күрүне системазын тургусканындан бээр 20 чылын болгаш Росреестр албанын тургускандан бээр 10 чылы-биле холбаштыр «Тыва Республикага шимчeves өнчүге эрге-байдалын бүрүткээриниң күрүне системазының сайзыралы» деп эртем-практиктиг конференцияны Күрүне бүрүткелиниң, кадастрның болгаш картографияның федералдыг албанының Тыва Республикада эргелели эрттирген.

Эртем-практиктиг конференцияны эрттиргениниң кол сорулгазы – шимчeves өнчүг эргелеп башкарының айтырыгларын улам сайзырадыр дээш, күрүнениң эрге-чагырга болгаш тус чер бот-башкарылга органнары биле Росреестрнүң аразында кады ажилдажылганы улам экижидери.

Конференцияга сайгарып көргөн кол айтырыглар:

— Шимчeves өнчү объектилериниң кадастр өрттөн тодарыт талазы-биле маргылдаалыг херектерни көөр талазы-биле Тыва Республиканың Дээди судунуң ажил-чорудулгазын дуржулгазы;

— Тыва Республиканың шимчeves өнчүзүн эргелеп башкарган органнар биле шимчeves өнчүге эрге-байдалын бүрүткээр органнарның кады ажилдажылгазы;

— Шимчeves өнчүг эргелеп башкарына нотариустуң киржилгеи болгаш өске-даа.

Росреестрнүң Тыва Республика талазы-биле эргелелиниң начальниги С.В. Тулуш бодунуң илеткелинге Россия Федерациязынга шимчeves өнчүге болгаш ону садып-саарарына эрге-байдалын бүрүткээриниң күрүне системазының сайзыралының төөгүзү-биле эртем-практиктиг конференцияны киржикчилеринге каксы таныштырып тура, бо албан черин тургусканы шимчeves өнчүге болгаш ону садып-саарарына хамаатыларның эрге-байдалын чаа социал-экономиктиг үеде бүзүрелдиг камгалаар арганы берген деп демдеглээн. Росреестрнүң Тыва Республика талазы-биле эргелелиниң багай звес ажылының бир херечизи эргелелдин ажилдакчыларының судка кириген шимчeves өнчүге маргылдаалыг херектерге хамаарыштыр судтун хүлээп алган шийтпирлериниң барык-ла хөй кезии эргелелдин талазында бооп турары.

Эртем-практиктиг конференция

ЭРГЕЛЕП БАШКАРЫЛГАНЫ
САЙЗЫРАДЫР

Эргелелдин ажылының бир кол угланышкыны — черни оларның ээлери канчаар ажылап турарын хайгаараары. Чүге дээрге чер күрүнениң чугула курлавыры бооп турар. Черниң ажылгалын хайгаараар ажылга тус чер бот-башкарылга органнары Росреестрнүң республикада эргелели хаара тудуп келген. Черни ажылгаарының негелделерин үрээни дээш торгаалдардан акша шупту муниципалдыг тургузулганың бюджетинче кирип турар болганда, оларның бо ажылга киржилгеи база элээн идепкейжээ. Ынчалза-даа чогуур деңгелде звес. Бо чылдың бирги чартында Росреестрнүң инспекторлары 845 хыналданы чоруткаш, 1543,45 муң рубль түңнүг торгаалдарны чер ээлеринге онааган. А муниципалдыг тургузулганың чер контролюнун органнары ол-ла үеде чүгле 21 херекти сайгарып көргөн.

Тывага шимчeves өнчү рынгоун тургузарына идигни бээр, шимчeves өнчүг бүрүткээринге болгаш эргелеп башкарына административтиг шаптараазыннарны эвээжедир, хамаатыларның шимчeves өнчүге эрге-байдалын магадылаар дээш, Росреестрнүң Тыва Республика талазы-биле эргелелиниң специалистери кызымак ажилдап турар деп С.В. Тулуш бодунуң илеткелинге онзагайлап чугаалаан.

Шимчeves өнчүге маргылдаалыг херектерни көөрде, хамаатыларның эрге-байдалын камгалаар талазы-биле Кызыл район судунуң суд практиказының дугайында бодунуң илеткелинге Кызыл район судунуң даргазы В.Б. Монгуш элээн каш чижектерни кириген. Ооң илеткелинден алырга, судка көрүп турар херектерниң хөй кезии чогуур органнардан кандыг-даа чөпшээрел чокка, кайы-бир черге туткан бажың-балгат бооп турар. Оларны эвээжедип болурунун аргалары – Россия Федерациязының чер дугайында хойлуудулгазын чурттакчы чонга тайылбырлаары, муниципалдыг тургузулганың талазындан чер курлавырларын күрүнениң мурнундан эргелеп башкарына күштелдирери, хамаатыларның кара туразында черни ээлеп алырын болдурбазы. Бир звес черни эргелеп башкарына тус чер бот-башкарылга органнары чогуур деңгелге чорудар болза, черниң кырында шимчeves өнчүге хамаарыштыр судка көөр херектер база эвээжээр.

Тывада шимчeves өнчүг бүрүткээр болгаш эргелеп башкарына нотариустарны киржилгеи сөөлгү чылдарда илдеңи-биле көвүдээн деп Тыва Республиканың Нотариалдык палатазының президентизи Э.К. Доржу бодунуң илеткелинге демдеглээн. Чижээлээрге нотариустарның киржилгеи биле Тывада шимчeves өнчүг бүрүткээр болгаш садып-саарар чоруктар 2016 чылда 78 турган болза, 2017 чылда оларның саны 154 четкен, а 2018 чылдың 1-2 кварталдарында 132 билдириишкinner Росреестрнүң нотариустар өнчү ээлери мурнундан кириген.

Тыва Республиканың Нотариалдык палатазының президентизиниң илеткели-биле алырга, нотариустарның киржилгеи өнчү ээлериңиң өнчү хөрөңгизиниң камгалаалын элээн күштелдирген. Шимчeves өнчүг бүрүткээр болгаш эргелеп башкарына нотариусту киржилгезин көвүдедир дие «чаңгыс соңга» режиминге шыгы ажилдаары чугула.

Тыва Республикага шимчeves өнчүг бүрүткээр болгаш эргелеп башкары ажилды канчаар сайзырадып болурунга хамаарыштыр саналдар, бодаалдар эртем-практиктиг конференцияны киржикчилериниң талазындан хөй болган. Оларны Росреестрнүң Тыва Республикада эргелелиниң специалистери сайгарып көрүп, ажыктыг аргасүмелерни ажылына ажылгаары чугаажок.

Россия Федерациязынга шимчeves өнчүге болгаш ону садып-саарарына эрге-байдалын бүрүткээриниң күрүне системазын тургусканындан бээр 20 чылын болгаш Росреестр албанының 10 чылы-биле холбаштыр албан чериниң хоочуннары эки ажилдыг ажилдакчыларын шаңнап-мактаан. Оларның аразында К.Л. Доңгак, А.А. Саая, Л.А. Хангаева, Б.А. Байыс Тыва Республиканың Баштыңының Өөрүп четтиришкinner бижиктери-биле, С.Б. Исакова, Т.С. Никонова, Л.Б. Серен Россияның Президентизиниң Сибирь федералдыг округунда бүрүн эргелел төлээзиниң Өөрүп четтиришкinner бижиктери-биле шаңнатканнар. Оон аңгыда кожууннар чагырларының, ямыларның, хөй-ниити организацияларының шаңналдарын алганнар база бар болган.

Шаңгыр-оол МОҢГУШ

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ДЭЭДИ ХУРАЛЫНЫҢ (ПАРЛАМЕНТИЗИНИҢ) ДОКТААЛДАРЫ

Тыва Республиканың Конституция судунуң шийткеекчизи
Аяс Плоткаевич Сааяның бүрүн эргелерин соксадырының дугайында

Тыва Республиканың 2003 чылдың январь 4-те «Тыва Республиканың Конституция судунуң дугайында» № 1300 УХ-1 Конституция хоойлузунуң 13 чүүлүнүң үшкү кезээне, 19 чүүлүнүң бирги кезээниң 2 пунктузунга, үшкү болгаш дөрткү кезектеринге дүүштүр Тыва Республиканың Дээди Хуралының (парламентизиниң) доктаадыры болза:

1. Шийткеекчинин бүрүн эргелериниң хуусаазының доозулганы-биле, Тыва Республиканың Конституция судунуң

шийткеекчизи Аяс Плоткаевич Сааяның бүрүн эргелерин 2018 чылдың сентябрь 30-ден эгелеп соксадыр.

2. Бо доктаалды Тыва Республиканың Баштыңынче болгаш Тыва Республиканың Конституция судунче чорудар.

3. Бо доктаалды республиканың «Тувинская правда» болгаш «Шын» солуннарына парлаар.

4. Бо доктаал ону хүлээп алган хүнден эгелеп күштүг болуп кирер.

Тыва Республиканың Дээди Хуралының (парламентизиниң) даргазы К. ДАВАА.

Кызыл хоорай
2018 чылдың сентябрь 19
№ 1843 ДХД-II

Тыва Республиканың Конституция судунуң шийткеекчизи
Оскал-оол Лама-Сурунович Салчактың бүрүн эргелерин соксадырының дугайында

Тыва Республиканың 2003 чылдың январь 4-те «Тыва Республиканың Конституция судунуң дугайында» № 1300 УХ-1 Конституция хоойлузунуң 13 чүүлүнүң үшкү кезээне, 19 чүүлүнүң бирги кезээниң 2 пунктузунга, үшкү болгаш дөрткү кезектеринге дүүштүр Тыва Республиканың Дээди Хуралының (парламентизиниң) доктаадыры болза:

1. Шийткеекчинин бүрүн эргелериниң хуусаазының доозулганы-биле, Тыва Республиканың Конституция судунуң

шийткеекчизи Оскал-оол Лама-Сурунович Салчактың бүрүн эргелерин 2018 чылдың сентябрь 30-ден эгелеп соксадыр.

2. Бо доктаалды Тыва Республиканың Баштыңынче болгаш Тыва Республиканың Конституция судунче чорудар.

3. Бо доктаалды республиканың «Тувинская правда» болгаш «Шын» солуннарына парлаар.

4. Бо доктаал ону хүлээп алган хүнден эгелеп күштүг болуп кирер.

Тыва Республиканың Дээди Хуралының (парламентизиниң) даргазы К. ДАВАА.

Кызыл хоорай
2018 чылдың сентябрь 19
№ 1844 ДХД-II

Чеди дакпыр юбилей

БАЙЛАКШЫЛДЫГ БАЯН-ТАЛА

ниң Дээди Хуралының даргазы
оол Даваа байыр чедирип тур.

нчүзү. Эгези 1-ги арында).
Баян-Таланың муңчу малчы-
адай-оол Куулар, беш чүсчү
чыннары Сакта Монгуш, На-
оол Ондар, Артыш Ондар,
сианна Ондар, Буян Куулар,
ыс Монгуш.

Чөөн-Хемчик кожуунуң ча-
а даргазы Хүлер Монгуш,
иң Дээди Хуралының депу-
ары, ТР-ниң культуразының
арлыг ажилдакчысы Зоя
гуш болгаш өскелер-даа
ыр чедиришкннеринге
ып, чылыг-чымчак сөстөрнү
зеп, суй белектерни сөңнээн.
Баян-Тала сумузунуң чагырга
азы Римма Иргит: "Сөөлгү
чылдың дургузунда суму-
райзырап, уругларның саны
деп турар. Бо хүнде школа-
га 117 өөреникчи, уруглар
анда 3 бөлүктө 65 чаштар

бар. "Аныяк өг-бүлөгө – кыштаг"
губернатор төлөвилелинде 3
өг-бүлени хаара туткан. 2016
чылдың киржикчилери Чаян
биле Лада Оожактар бо чылгы
кыштагжыларга төрүүр 200 хойну
дамчыткан. Олар Наадым-2018-
те өглер мөөрейинге киришкеш,
1-ги черге төлөптүг болуп, 130
муң рубльдиң сертификады-
биле шаңнаткан. Мал чөминин
белеткелин 95 хуу күүсеткен
болгаш ол ам адакталып турар.
Тараа, сула, ногаа дүжүдү бо
чылын элбек болган. Карто-
фель чаагай үнгөн. Сумуда 206
өреге бар. Оларның 182-зи кар-
тофель, ногааны тарып турар.
Малчыннарның хөй кези аныяк
назылыг. Чурттагыларның саны
– 1029. Суурувустун үежи улуг
назылыг хоочунувус Дазыр-оол
Шавыраевна Ооржак бо чылын

90 харлаан юбилейин эрттиргени
база онзагай. "Инек – чөмгөрикчи
малым" төлөвилелде хөй ажы-
төлдүг 9 өг-бүлө киржип турар.
Үш өреге хөмүрнү дүжүргөн
бис" – деп, сумунуң амыдырал-
чуртталгазын таныштырды.

Суму чагыргазының чанында
хоочуннар "Шын" солунну номчуп
турар болду. Оларның аразында
Баян-Таланың хөгжүлдөзүнгө
үлүг-хуузу киригеннерниң би-
рээзи, бистиң хоочун бижики-
чивис Сарыг-оол Санчы-биле
чугаалаштым:

– Кижилер тэрээн чурттуг, төрөл
чонуг болур. Баян-Тала – өскөн
черим. Дөрт харлыымда келгеш,
бүгү назынымны маңаа чурттап
эртим. Он бир уруглуг өг-бүлениң
аразынга чаңгыс азыранды огу
болуп, бүүрек иштинде чаг-биле
дөмөй өзүп келдим. Школа доос-
каш, тудуг черинге ажилдап эге-
лээн мен. Амгы ийи каат культу-
ра-дыштанылга төвүнүң баштай-
гы таваан салырда, чудуун чонуп
эгелээнинден тура төнчүзүңгө
чедир киришкен мен. Чазаныкчы
мастер деп мергежилим тудуг
адырынга ажилдаарымга дыка
ажытыг болган. Сумунуң көдээ
совединиң секретарына база
ажылдап турдум.

Сумунуң хоочун ажилдакчы-
ларының бирээзи болгаш бо кай-
гамчык байырлалга келбес аргам
чок. Уругларым маңаа уруглар
сады барып, школаны дооскан-
нар. Школаның спорт залының
тудуунга база кириштим. Бо хүн
ооң септелгези чоруп турар-дыр.
Сумунуң чаагайжыдылгасынга
болгаш ногаанчыдылгасынга
үлүүм кирип, үрезиннер
чок үеде Абакандан эккеп,
чонга үлөп, тарыдып тур-
дус. Амгы үеде тускай
эртемим чок-даа болза,
чогаал ажылынче кирип,
Баян-Таланың эрткен
оруктарын, төөгүзүн 10
ажыг чылдар дургузунда
чыып бижип, номну доо-
зуп тур мен – дээш, хоо-
чун бижикичивис өөрүнчө
углай кылаштап чорупту.

Баян-Таланың ат-су-
рагы кижилеринге Со-
циалист Күш-ажылдың
Маадыры Лопсанчап
Ооржак, Россияның ал-
дарлыг эмчизи, Ленин

орденниң эдилекчизи Доржу Куу-
лар, Тываның болгаш Моолдун
Улустун артизи Дамба-Доржу
Сат, ТР-ниң культуразының ал-
дарлыг ажилдакчылары Дыдый
Сотпа, Валентина Монгуш, көдээ
ажыл-агый эртемнериниң канди-
дады Соңгукчу Монгуш, фило-
логия эртемнериниң кандидады
Клара Доржу дээш өскелер-даа
хамааржыр.

ТР-ниң культура сайыды
Алдар Тамдын культура-дышта-
нылга төвүңгө байырлыг хуралга
киришкен. Аңаа "Чөөн-Хемчик
кожуунуң алдарлыг ажилдак-
чысы" деп атты Ирина Монгуш-
ка, "Чөөн-Хемчик кожуунуң
хөгжүлдөзүңгө кириген үлүг-
хуузу дээш" деп хөрөк демдээн
ажыл-ижинге шылгараан баян-
талажылар Наталья Кууларга,
Мария Ондарга, Айлана Мон-
гушка, Светлана Ондарга, Игорь
Сатка тывыскан. "Саян" ан-
самбли катап таттынмас чараш
көргүзүү-биле баян-талажылар-

ны өөрткен.

Байырлал аът чарыжы,
хүреш, шыдыраа, 50 хардан
өрү назылыглар ортузунга хол
бөмбүүнүң маргылдаалары-
биле доозулган. Тус сумунуң
деткикчилериниң ачызында
шаңналдар база шырак болган.
Улуг чүгүрүк аъттар чарыжының
тиилекчизинге 100.000 рубльди,
хүреш маргылдаазының тиилек-
чизинге өгнү дээш оон-даа өске
шаңналдарны тывыскан.

Шончалай ХОВАЛЫГ.
Авторнуң тырттырган
чуруктары.

"Шынның" шынчы өңүктөрү.

Сентябрь 26-да Тываның В.М.
Алилов аттыг күрүне филармония-
ының концерт сезонунуң 50 дугаар
ажыдышыкыны болур. Юбилейлиг
ылда концерттерин чонга бараал-
адыр бетинде филармонияның ди-
ректору Игорь Дулушке сонургаан
йтырыгыларывысты салдывыс.
– Чартык чүс чыл юбилейлиг кон-
т сезонунда көрүкчүлери чүнүң-
те өөртүр бодап тур силер, Игорь
Рыкович?

– Концерттерни академиктиг деңнел
дирип, көрүкчүлөргө үн дыңзыдар
екселдерниң дузазы чокка, хөгжүмнүң
дунуң арыг үнүн дыңнаар арганы бээ-
н бодап турар бис. Өске чылдарга
инээрге, шынар талазы-биле ылгалдыг.
жүм биле дыңнакчының аразында
ичыдыкчы (микрофон, колонка) тур-
ужурлуг. Үн дыңзыдар херекселдер-
те дыңнаарга, аялга бир өске болур.
жүкчүлөр ону бир дугаар дыңнааш-ла
ерип, үнелеп, бойдустун чаяап каан
ын танып билип эгелээр. Бо хүнде
академиктиг концерттин үнө

ДИРИГ ХӨГЖҮМНҮ ДЫҢНААР
(Интервью)

манап турар мөгөйкчилерниң хөй бооп
турары өөрүнчүг.

– Чүге ыяап-ла бо чылын өскерил-
гелерни эгелээниңер ол?

– Чүге ыяап-ла бо чылын ол базым-
ны кыла берген дээр болза, ийи-үш-ле
хыл-биле ойнаар хөгжүмчүлөриности
ниити хөгжүм ойнакчыларынга деңнел
алыры-биле үн күштелдирер херексел-
дерни ажыглап турган бис. Уран чүүлге
буураашкынныг 1990 чылдардан үнүп олу-
рар шаавыс бо. Скрипкага ойнаар бичии
хөгжүмчүлөриности өөренип, ойнап эге-
лээн үези. Ам-на боттарывыстың өөрөдип
алган уругларывыс бар болганы ол. Он
чыл ишти ТР-ниң Культура яамызы, А.Б.
Чыргал-оол аттыг уран чүүл колледжи,
Р.Д. Кенденбиле аттыг уран чүүл школа-
зы-биле кады сырый ажилдаанывыстың
түннели бо. Хылдыг хөгжүмгө ойнаар
уругларывыс шору көвүдөй бергени-би-
р, үн күштелдирер херексел чокка чонга

бараалгаар аргалыг апарган бис. Мындыг
базымны бистиң хоочун ажилдакчылары-
выс, бүдүн филармонияның ажилдакчы-
лары манап, ону боттандыраарынга чедир
улуг ажылды кылган. Ам черле үези келген
деп санаар мен.

– Көрүкчүлөр ону канчаар хүлээп
алыр деп бодаар силер, Игорь Дыр-
тыкович?

– 1990 чылдарда классиктиг уран
чүүлче эвес эстрада, шоу бизнесче, акша
ажылдап алыр аргазынче көрнүп эгелээ-
ни-биле көрүкчүлөр-даа, артистер-даа
«үрелген» деп болур. Анаа дириг хөгжүм,
дириг үн эвес, а фонограмма ажыглап эгелээ-
ни-биле, уран чүүл, профессионализм ийги
черге барган. Көрүкчүлөр уран чүүлдү эвес,
а чараш көстүр шоуу сонургап эгелээнин-
ден, шын уран чүүл, профессионализм деп
чүүлдү уттупкан. Чамдык таварылгаларда
артистер, ыраажылар, хөгжүмчүлөр ботта-
ры безин уттупкан. Ынчалза-даа арыг үнү

бир дугаар дыңнааннар дораан сонургап,
ылгалын биле бээр.

Уран чүүлдү үнелеп билер кижилерниң
манап келгени улуг, солун, шын, чараш,
үнелиг, ховар чүүл-дүр. Төөгүдө болуп
көрбээн болушкун бооп турар.

– Ам ынчаарга, хөгжүмчүлөрдөн
аңгыда, ыраажылар микрофон чокка
ырлаар бе?

– Ийе, микрофонну кудумчуга ажы-
лаар ужурлуг. Профессионал артистер
микрофон чокка ырлаар. Амдызында
ындыг деңнелдиг үш ыраажы бар: ТР-
ниң алдарлыг артизи Эльвира Докулак,
ТР-ниң Улустун артизи Софья Кара-оол,
аныяк ыраажы Дамырак Монгуш.

Тываның күрүне филармониязының
юбилейлиг ажыдышыкында көрүк-
чүлөрни төөгүлүг болушкуннар манап ту-
рар. Виктор Токаның «Тайга симфониязы»,
Чыргал-оолдун «Челер ой» болгаш өске-
даа салым-чаяанныг өгбелеривистиң
бижээни төөгүлүг аялгаларын тыва
көрүкчүлөр бир дугаар дыңнаар аас-ке-
жиктиг болур.

Бистиң корр.

Ук-төөгүвүс

ЧОГУМ КЫМ СЕН ААН, СҮБЕДЕЙ-МААДЫР?

Чоокта Улуг-Хем кожуунун девискээринге Чиңгис-Хаанның дөрт «калчаа ыдының» бирээзи, назынында аштырышкын деп чүвөгө таварышпаан Сүбедей-багатурга тураскаалды тургусканы база ону бо чер чурттуг деп албан езуу-биле звес-даа бол, чарлааны тыва ниитилелди аңгылаштырыпкан. Бир-ле дугаарында күрүне кызыгаарының чоогунда кожууннарның төлээлери таарзынмаан сеткилин илередип эгелзэннер. Оларны-биле алырга, Сүбедей Моол-биле кызыгаарының чоогунда тыва черге төрттүнген болуп турар. Өнемчиир болза, харын-даа төк кээп дүшкен черин картага тодаргайы-биле айтыр чыгы улус бооп турар-ла болгай. Канчаарга-даа былаажылганың, аңгылажылганың, чыдыг аас-дылдың үнери мыяда келген.

Чогум «Моолдарның чажыт төөгүзүнде-даа», кыдаттарның «Юань-ши» деп болуушкуннар бижилгезинде-даа база өске-даа төөгүлүг үндезин-барымдааларда Сүбедейниң төрттүнген чериниң дугайында тодаргай медээ-дыңнадыглар чок. «Юань-шиде» «Сүбедей моол урянхайларын үнген кижиле. Ооң өгбелери Онон хемниң бажынга аңнап чорааннар» деп кыска бижимел бар. Чурттап дивзэн, а аңнап чораан дээн. Чурттап биле аңнаарының аразында ылгалулугаа? В.А. Злыгостев «Сүбедей. Делегейни чагырып ап чораан айттыг кижиле» деп номунда «Чүгле аңаа звес. Алтай-Саян дагларына үе-дүптен бээр улустар чурттап чораан, а Улуг Ховунуң хайымныг төөгүзү ооң чоннарын болгаш этниктиг бөлүктөрүн холуп-бүлүп шаг болган. Ховунуң эрге-шөлзөлиг кижилери, чылгы оорлаар кайгалдар, ужуралдар сүрүкчүлери, дөргүл-төрелдери-биле бактажып алган маадырлар муң-муңу-биле бээр дывыржылар» деп, Сүбедейниң төрттүнген черин шала бээрледир сагыштыг. Валерий Анатольевичиниң ындыг түңнелдерге келгениниң чылдагааны — Тываны Урянхай крайы деп, тываларны урянхайлар деп адап турганы.

Эренжен Хара-Даванның-даа, Владимир Чивилихинниң-даа, Лев Гумилевтуң-даа ажилдарында Сүбедей-маадырның төрттүнген чериниң дугайында тодаргай медээ-дыңнадыглар чок. Ооң адазының дугайында медээлер база аңгы-аңгы: Сүбедей урянхайлар аймаандан үнген Джарчиудай дарганың огу деп бир черде айткан. А казах Кайрат Бегалин «Сүбедей 1164 чылда Хабыл ноянның өөнгө төрттүнген» деп шуут-ла бүзүредип турар. Янзы-бүрү төөгү материалдырындан ооң төрттүнген чылын база чүгле догааштырып болур — 1163 азы 1164 чыл. Кара чаңгыс чүүлдү төөгү материалдары чаңгыс аай айтып турар: Сүбедей Ухэ (дээрбечи) деп шолалыг Джелме деп улуг акылыг. База бир акызының адын Чаурхан дээр. Оон аңгыда Даржигун деп угбалыг. Авазы огу баштайгы базымнарын безин кылбаанда, өлгөн. Ынчангаш угбазы авазының орнун солуп, келир өйгү маадырны өстүрүп, кижизиткен деп дыңнадыглар бар. Намдары мындыг орта билдинмес кижини тыва кижиле, чер-чурту Улуг-Хем дей бээрде эпчок болгу дег.

Бир шагда хөөмейни моолдар-биле былаажып шаг болдувус. Делегейде ат-алдарлыг хөөмейжилеривистин, эртемден Зоя Кыргыстың хөөмейге тураскааткан ажилдарының ачызында ол маргышка мүн-не тиилзэн ышкыш болган бис, бети дизе хөөмей — тываларның эрте-бурунгу уран чүүлү, эртинези деп чүүл-биле ам кым-даа маргышпайн турар. Ам база бо оруктап чоруурувус ол бе? Бу-

рыттар, казахтар, калмыктар база Сүбедейни бистиң киживис дижир.

Сүбедейниң намдарын, салым-чолун эдerti шинчилеп чоруур кижилерни «сүбедеевтер» деп адаарын солун-сеткүүлдерден билип алдывыс, ынчап кээрге ол сүбедеевтерниң эң колу — эртем-денивис Каадыр-оол Алексеевич Бичелдей болбаа-же. Ол-ла харын Сүбедейге хамаарышкан ажил-хем-чеглерни сөөлгү чылдарда шудургузу-биле органи-застап, харын-даа үстүнде адаанывыс В.А. Злыгостевтиң номуңу тывадылга үндүрүлгезин акшаландырып, номуң харысалгалыг редактору-даа болду. Каадыр-оол Алексеевич акывыс боду Улуг-Хемниң Пестуновка (Белдир-Кежиг) чурттуг кижиле болгай. Бо факт-барымдааларны алыр чүвө болза, Сүбедей Улуг-Хем чурттуг деп «дидир-дидирниң» артында чогу-на ол турбаан бе деп каразыг бар. Хөөмейни бээрледип алганывыс дег, Сүбедейни тыва кижиле-дир деп чарлаарына үндезин-барымдааларны шагда-ла чыып эгелзэн даргавыс-ла болгай. Оон чүү үнерин көөр-ле бис ыйнаан. Хор-ла болбас болза, ажырбас. Сүбедейге тураскаалдарны та Улуг-Хемниң Пестуновкага, та Эрзинниң Тарлашкыга, та Өвүрнүң Хандагайтыга тудуп турзун, ында база-ла багай чүвө чок болгу дег. Төөгүчүлериң, энциклопедия номнарының «уттукканы» маадырның адын катап өндүрүдүргө чүглө анык-өскенге, келир салгалдарга ажыктыг, өөредиглиг. Ынчалза-даа маңаа төөгү хажыдышкыннарын болдурбазы-ла күзенчиг.

Сүбедейниң урянхайлар аймаандан үнгени-ле шын, бети дизе бүгү төөгү үндезиннери ынчаар айтып турар. Ынчап кээрге, хан-сөөк талазы-биле ооң биске чоок болуп турары база-ла шын. Сүбедейниң дамырларында хан бистиң дамырларывыста хан-биле дөмей. Ынчалза-даа кандыг урянхайлардан үнген кижиле? Чогум урянхайлар кымнарыл ол? «Википедия» мынчаар харылап турар.

Урянхайларның өгбелериниң дугайында баштайгы дыңнадыглардан алырга, олар моолдарның «шивей» деп аймактың составына турган. Шивей дээр, чөөн Моолдун, Иштики Моолдун кеззэнге база соңгу-чөөн Кыдаттың девискээринге чурттап чораан эрте-бурунгу моол аймак-тыр. Шивэй аймактың составынче *их шивей* — тайчиуттарның өгбелери, *менгу шивей* — хамаг-моолдарның өгбелери, *улоуху* (улоху) — олхонуттарның өгбелери, *вулу-хун* (улянхай) — урянхайларның өгбелери кирип турган. Сөөлзүредир урянхайлар дарлекин-моолдарның бөлүүнче кирген.

«Урянхай» деп сөс "urgha" болгаш "khan" (хаан) деп моолдарның дайынчы кыйгызындан укталган.

Чамдык шинчээчилерниң санап турары-биле алырга, урянханнар сян-

би аймактың составында эрте-бурунгу кумосилерниң (татабтарын) дөрт өгбелери болур. Кумосилер киданьнарның эрте-бурунгу өгбелери-биле чаңгыс ук-ызыгуурлуг бот-тускайлаң аймак болур. IV чүс чылдан IX чүс чылга дээр урянханнар сянбилерниң биезде-ле чурттап чораан черлеринге, Далайнурнуң чөөн талазынга, чурттап чорааннар. X чүс чылдың бетинде-ле оларның бир кезии барыын чүкче көжүп, Хэнтей дагларына болгаш Байкал хөлдүң мурнуу-чөөн чүгүнде черлерге доктаамал турумчуй бергеннер. Чиңгис-Хаанның өгбеси Добун-Мэргэнниң үелеринде урянханнар Бурхан-Халдун дагның чоогунда черлерни эжелей чурттап чорааннар. Бир-тээ Добун-Мэргэн X чүс чылда чурттап чораан болганда, ынчап кээрге айыттыганын үе кезиндээнде урянханнарның бир кезээ ынчан-на Хэнтей дагның эдзэнге чурттап чораан-дыр. XII чүс чылда урянханнар Хэнтей дагларындан Баргуджин-Токумунуң тайга-таскыл черлеринге чурттап чораан болгаш, чиңгине моол аймактарның составынче кирип турганнар. Чиңгис-Хаанның урянхай шериг баштыңчылары Джэлмэ биле Сүбедей Моол күрүнениң тургустунарына улуг рольду ойнааннар.

Кажан Чиңгис-Хаан XIII чүс чылдың эгезинде Улуг Моол күрүнени үндезилеп тургусканда, ол муңаар системаны доктаадып тургускан, ол езугаар урянханнарны алды муңга чарган. Ооң дөрт муңу барыын түменге, ийизи Улуг Моол күрүнениң төп болгаш барыын түменнеринге барган. Урянханнарны элзэн каш кезектерге чарган, ооң түңнелинде бир чамдыктары мурнуу чүкче Хинган дагларына көжүп, Улуг хананың артынга, турумчуй бергеннер, өскелери Бурхан-Халдунга артып калганнар, үшкүлери сөөлзүредир Алтайже көшкеш, ойраттарның составынче каттыжып кирген. XVI чүс чылдың төңчүзүндө Хинганда болгаш Улуг хана артынче чурттап чораан урянханнар барыын чүкче көшкенер, аңаа баргаш, харчиннерниң болгаш туматтарның аймактарынче кирип, Иштики Моолдун чөөн кеззэнге

доктааганнар. Алды урянхан түмени бирээзи оточи деп атты эдилзэн. XIV чүс чылдарда оточилерниң түмү Хэнтей дагларының эдзэнге «Их хор» хоруглуг черни кадарып турганнар. Со да барып ук оточилер урянханнар түмениниң үндезин-таваан салган. Ю күрүне буступ-буурап дүшкениниң со да ол Чөөн Моолдун алды түмени бирээзи болган. Бурхан-Халдун урянханнарның бир муңу «Их хор» («Моол хааннарны орнукуштукан ыдык чер») кадарып турган, а XV чүс чыл тура ол барыын-моол түменнери бирээзи апарган. Ынчалзажок чүс эрткенде урянханнарның түмени чышптырган болгаш Батумунху Да хаанның болгаш ооң талалакчылары эрге-чагыргазына удур каш удаа тхалышкыннарын үндүргени дээш, а башка кезектерге тарай үстүнген. XVI чылда урянханнарның дириг арткан барыын талаже чорупкан болгаш, Ха дагларына турлаглап туруп алган, соонда база катап Алтайже көшкө XVII чүс чылда Дзасагтухан аймак хүрээлеңинче кирген. Цинь салгал үелеринде олар ийи кожууну — Дай биле Дархан чазакты (дзасак) тургусамгы Гоби-Алтай аймактың Тонхил, Төг Бугат, Алтай, Цээл сумулары база Кс аймактың Цэцэг сумузу ол. Ойраттар составынга турган моол урянханнар XVIII чүс чылдың ортанында маньчжур чаалап алганда, оларны дөрт кожу үскен болгаш Копту хоорайның бары талазынче шөлзөн. Ол урянханнар салгалдары Копту аймактың демги дөрт кожуунунда — Мөнххайрхан б Дуут сумуларда, Мөст сумуда захнер-биле кады-кожа чурттап чоруур. Ол ышкыш олар Баян-Өлгүй аймак Алтай, Бугат, Буянт база Алтанцөгц сумларында чурттап чоруурлар. Урянхан хөй санныг улуг аймак турган, XIII чылда элзэн каш кезектерге чарыл XVI чүс чылда чылча шптырган бол ооң түңнелинде янзы-бүрү черлержет быдарай берген.

Галдан бошигту хаанның үелери (1644-1697) джунгар хааналганың мезн-дааштыг шериг-политиктиг болу куннарына урянхайлар эң идепкей, киришкеннер. Төөгүчү С. Буянчулу мынча деп бижип турар: «... Галдан шигту хаан күчү-күштү чоорту мөөң келген. Оон чагыргазының адаан өөлөт (улет), калга (халга) болгаш урхай (урияш) аймактардан тургустунг 11 түмен турган». Цинь императорн чарлыктарының бирээзинде мынча д айыткан «...Бир звес урянхайлар ам үеде чурттап турар черлеринге артикаар чүвө болза, бистиң аг-шеривист шимчээшкенинге улуг шаптараазын таварыштырып болур. Олар бист шеривистин турар чериниң дугайың медээ-дыңнадыгларны ойраттарга черип азы шеригниң артындан хеп-хенерп халдап болур. Ындыг болганда, улуг д йынчы хөдөлишкыннер эгелевээнде-л ол айыылды чайладыры чугула».

Моолдун мончак-урянхайларының (моолдап *мончоого-урианхай(чууд)*) бо ады тыва/сойон. Олар Копту аймакты Буянт сумузунда чурттап чоруур. Кыдат (Или-Казах автономнуг округта Кана хөлдүң девискээри) чурттап чоруур т валардан хоорлуп көшкеннерни анаа-л мончактар дээр (көк мончактар). Тыва дылдың (көк-мончак диалектизин) чугаалажырлар, «Урянхтар деп атты б чонга моолдар тыпсып турар, а ола боттарын туба азы тыва дижирлер» дег Г.Н. Потанин бижип турар.

Мындыг нарын салым-чолду эрте маадырлыг чонну, ооң шылгаранга төлээлери — Джелме биле Сүбедейниң кандыг-даа бадыткал чок черге тывалар дээр база олар маңаа төрттүнген дээр куруг черге аас чогаа-дыр.

Артур ХЕРТЕЙ
база бир сүбедеев

Тываның Чогаалчылар эвилелинин кежигүнү Биче-оол Сержи-евич Доюндуптун РФ-тин Көдээ ажил-агыйның тергини хундүлүг ады бо чүүлдүн маадырының дугайында хөйүн сөглээн.

Б.С. Доюндуп 1929 чылдың октябрь 1-де Тес-Хем кожуунун О-Шынаага төрүттүнген. Самагалдай ортумаа кылазынын 8-ки класын 1945 чылда таскаш, ада-өгбелеринин ээлеп чурттап чораан черлерин кагбайн, аныяандан чурттуг элге болур назынынга чедир чурттуг амыдыралын көдээниң чымыштыг болгаш чоннун культуруг амыдыралына бараалгаткан деп чогаалчыга таскааткан критиктиг болгаш уран-чечен чүүлдерге хөй авторлар бижи турар. Ол кандыг-даа ажилды ак сеткилдиг чораш, чаңгыс чер чурттугларын өгөрлүг ижи-биле, чылыг-чырык сөзү-мөңгү хөй-аът кирип чораан кижини.

Тываның чогаалчыларының намда-ны допчулаан номда Б.С. Доюндуптун чымыштын намдарын кысказы-биле дараа-сында одуругларда чырыткан: «Ажылчын амышын кадарчыдан эгелээн, хойжу амыштыг удуртуп, «Тес-Хем» совхозка амыш эргелекчилеп, партком секретариатта, Берт-Дагның культура бажынын директорлаан. Шүлүкчү.» (Тываның чогаалчылары – Писатели Тувы, 2001, 42-43).

Улус-чоннун кичээнгеинге парлал-ган эң баштай үнген шүлүү «Күзел ыры» (Тываның аныяктары) солун, 1964 ч.) деп чогаалчылар демдеглен турарлар. Ол шүлүк-чогаал бижири-нин аңгыда, тыва литератураны чон-чоннун суртаалдаарына, номчул-ган аныяктарын болгаш ужуражыл-ган аныяктарын организастаарына, чечен-чечен каттыжышкынының ажылын чо-гаалчылар идепкейлиг кирип келгенин атып бижи турарлар.

Чоннун хундүкелин чаалап алган чогаалчыга таскаал кылдыр Тес-Хем кожуунун Берт-Даг сумузунун Культу-ра бажынын Б.С. Доюндуптун ады-биле аныяк оон-чаңгыс чер-чурттугларын, а-чаа салгалдарының өндүр өгбозинге эгелээн деп хүлээп болур.

Б.С. Доюндуп чогаал ажылын 1960-1990 чылдарда кончуг идепкейлиг чо-дуртуп келген, беш шүлүк номнарының аты: «Даг ээри» (1974), «Кызыл чечек» (1978), «Күзел ыры» (1984), «Салгалчылар» (1992), «Улар» (2001). Чогаал-чыларын С.С. Комбу оон дугайында аныяк бижи турар: «Ол чечен чогаал-чы, чараш чүүлдерни биске билин-дир, сеткил-сагынын өйүл чораан адалдарын тө каап, номчукчунун угаан-дерилинге база бир чырык күштү өмөп чораан...» («Аялга бооп мөңгө амыш», «Улуг-Хем» сеткүүл, 2010, 1-2, а. 100-105).

Шүлүкчү М. Доржу «Шын» солунга Доюндуптун чогаалдарын сайгарып, аныяк чедишкенин болгаш четпес-терлиг («аскак») кезектерин тодаргай-лап кээп келген. Доюндуптун уран ажыдыш-кынына оон бойдус темазына анал-ган аныяк хөйү-биле бижи турарын айткан. «Аңаа (бойдуска – Донгак У.) аныяктың хамаарылгазы, аң-меңни умагаалап өстүрери – авторнун кол-омаларының бирээзи болуп турар. «Ажылчын човууру», «Хадынын хо-мөңгү», «Уржуктуг аңнаашкын» деп шүлүктеринде автор ук айтырларын аныяктың-биле көдүрүп, ийи-чаңгыс-кечеглекчилерни чөптүү-биле сойгалап турар. «Командир», «Өлбөзек дугайында тоожу». «Өндүр аңдым өөр малы» деп шүлүглелдеринде автор хосталга, найрал, оран-чурт-тун аныяк камгалап өстүрер дугайында айтырларны чедимчелии-биле би-жи көргүскен» – бедик үнелээн («Үнү-мөңгү», «Шын», 1978, май 4).

Бистин бодалыгы-биле, Б.С. Дою-ндуптун чогаалчы оруктарында «Өндүр аңдым өөр малы» деп шүлүглели онза-ай черин ээлеп турар. Мында: төрзөн-дери, өгбелериниң чагы; бойдуска кам-айыра чок, харын-даа ону камгалаан ижилерге дерзии халдаашкынар; ажил-ишке бердингени – дээн чижек-тер темалар болгаш чидиг айтырлар өдүртүнген. Уран тывыштар, шүлүктүн өөгү, амгы үениң маадырлары – бо бүгү-түндө адааныыс шүлүглелде

Б.С. Доюндуптун төрүттүнгенинден бээр 90 чылдаанынга

"СОНУУРГАНЧЫЫН КАНЧААР ОНУ..."

литератураның чаартыкчы шынарлыг бир арны бооп көстүп келген.

Н. Ооржак чогаалчы акызының шү-лүктерин үнелелишкен, «Өндүр тандым өөр малы» деп шүлүглелде кирген да-раазында одуругларга хамаарыштыр мынчаар бижевэн:

«Хайынган шай хола пашта
хөөрөп турда,
Хадың бажын эртенги хат
чассыдып тур.

Бо одуругларда шайның чыды дум-чукка хал, салгын, хат, кижини сергеди суйбай бээр-дир».

Ол ышкаш бо автор чогаалчы Б.С. Доюндуптун шүлүк чогаалының ынак темазы – күш-ажыл темазы деп чиге сөглээн («Сөстү шилиир», «Шын», 1978, май 4). Ылап-ла, тыва литератураның чечектелип, сайзырап турган үезинде чогаал ажылынче шымнып кирген ав-тор Б.С. Доюндуп хөй националдыг совет литератураның чедишкенин-нинге даянып турган болгаш номдан номче чогаалчы өзүлдени алган. Социалисттик реализмнің уран-чечен-чугула негелделеринин бирээзи – күш-ажылдың кижилерин алга-ыраары. «Күш-ажылдың чайыннанчак күзел-соруу» («Поэзия труда») деп тодарып турарыыс уран-чечен принцип со-вет чогаалчыларның улуг чедишкени болган. Бурунгу үелерден-не уран сөс күш-ажылдың аяны бооп төрүттүнген болганда, кижини төрелгетенин кажан-даа дириг болгаш чедиксенчиг күзел-соруу болуру билдингир.

Малчын, тудугжу, саанчы – ылаңгыя кара күжү-биле, ийи холу-биле ажилдап чоруур кижилерге мөңгө йөрээлди салы-ры – эң бедик сорулгаларның бирээзи. Б.Доюндуп «Малчын эшке» деп шүлүүнде күш-ажылдың кижизи делегейиниң келир-үезинин улуг тудуунун дашчызы, тайбың амыдыралдың камгалакчызы, солдады бооп чоруур деп бижевэн:

Хөйүнү малын малдавышаан,
Хөгүлүг чаңың чаңнавышаан,
Тайбың иштиң солдады бооп,
Талыгырже көрүп чор сен.

«Хойжуга йөрээл» деп шүлүүнде авторнун хойжугага хамаарышкан ке-дергей чымчак сестери, олышкаш бойдус-чурумалындан, кижилериниң чылыг сет-килдеринден мага ханган хөөн чоорту бе-дик йөрээл, албан стилиниң айтышкын-күззешкинери болуп дыңналза-даа, ниити идея кайгамчык сорунзалыг бол-гаш утундурбас.

Каас-чараш чечектери
салгалчынаан
Кара-Хөлге барганымда
таалай бээр мен.

Малы биле аны, кужу каттай ойттаан
Магаданчыын, сонуурганчыын
канчаар ону.

Танды-Уула тайгазының сыннарының
Таарыштыр чаяаттыгын
көрүнчү бооп

Чалгып чыдар шак ол хөлге
малчыннарга

Чайын баргаш, чанарымны
уттуптар мен.
Чарыштырган айттар маңнаар
эзим адаа
Чараш ховар хевис ышкаш
көстүп чыдар.
Чарлыг малчын Хуурай-оолдун
аалы ында
Чаагай ойтта кодан хою
эштип чоруур. (...)

1979 чыл.

Н. Ооржак «Сөстү шилиир» деп чүүлүнде дараазында чүүлү бижи турар:

«Чымыштыг иште хойжулар, саанчы-лар, чылгычылар. Номчуурга чиик, ко-жумак аяны-биле бижевэн «Буяныглар», «О. Шынаа», «Өшпес чырык», «Чаңгыс черге чурттаксаар мен», «Лариса» деп шүлүктерин аңаа хамаарыштырып болур. Ажылчын кижиниң күш-ажылга комму-нисттик хамаарылгазын көргүскен «Ту-раскаалдыг кижини», «Шевек кыс», «Эде-ришкеш салдынмаза» деп шүлүктеринде чедишкенин чуртаан. Черле ышкаш, бо шүлүктерде күш-ажыл бистиниң үевис-биле үн алчып, аянажып ырап турар-дыр».

Б.С. Доюндуп уругларга чогаал би-жири сурагы авторларның бирээзи деп А. Монгуш чөптүү-биле бодунун чүүлүнге демдеглээн («Демир-үжүг ылгын-на бол-зун», «Шын», 1992, июль 25).

Сурагы башкы А.С. Сарыглар чо-гаалчыга таскааткан «Чогаалчыга тура-соруу» деп чүүлүнге:

«... Кижини ортузу чедер берген узунзу-маар, шилгедек, шевектин, додуга берген кызыл-хурен шырайлыг, шоваалаң кара-тарлыг, дас кара чаштыг, туң дег ак диш-терлиг акыны Тес-Хемнің Берт-Даг ор-тумаа школазынга 1966-1968 өөредилге чылдарында башкылап тургаш чаңгыс-звес удаа көргөн мен. Өөреничим ачазы боорга, кичээнге сала берген боор мен, а чогуу ынчан ону чогаал бижи чоруур кижини деп-даа билбээним шын. Ынчан олар бригадирлеп турган ышкаш чүве... Көдээниң олут-чыдын чок, чымыштыг ажылы-биле чогаал сайзырадып хол-баары чүгле тура-сорууга, дөскөл чок чүректин кижилерге болдунары билдин-гир...». Үстүнде адааныыс автор А.С. Сарыглар 1994 чылда элзэн делгеренгей болгаш ханы сайгарылгалы чүүлү би-жевэн. Аңаа ол Б.С. Доюндупту «дыка хөй хундүлүг бижикириниң, юбилейлиг ийи медальды, дөрт хөрек демдектеринин эдилекчизи», улус-чоннун ортузунга хундүктелдиг үежизинин чогаалдарының жанр талазы-биле делгемин, сөс-домааның чеченин демдегелишкен, бойдус байлаан камгалаар, хумагалаар айтырлыгын чиди-биле көдүрген деп онзалап айткан. Бо шүлүктерин ном-чуурга: «Оруку Шынаа, Үстүү Шынаа, Аржаанның ол ынчаар хемнер, шынаа-лар; кодан хөй дег хоор-сарыг чээр-нер карака чуртунун көстүп келир. А оларны ам барык чок кылдыр узуткап каан хыдыкчы оорларга кижиниң өжзөн, кылы хайнып келир» – деп сеткилдин илереди болган одуругларны бижевэн. Ол ышкаш 1992 чылда чырыкче үнген «Салгалчылар» деп шүлүк номун бедик үнелеп, өөредилге номнарынче киризе деп саналын илереткен. А.С. Сарыглар чогаалчының парлалга белеткеп тур-ганы чечен чугаалар болгаш шиилеринин дугайында база Б.С. Доюндуптун өг-бүлөзи, ажы-төлүнүн дугайында солун медээлерни берген («Чогаалчыга тура-соруу», «Шын», 1994, январь 26).

Б.С. Доюндуптун чырыкче чаа үнген номнарына чогаалчылар удаа-дараа критиктиг үнелелдерни берип тур-ган, оларның иштинде шүгүмчүлелдиг чүүлдер үргүлчү таварып турганы чогаалчының чогаал бижири-не, мер-гежири-не чаагай салдарлыг бол-ганын эскерип каалыңар. Х. Ойдан-оол чогаалчы Биче-оол Доюндупту «бодунун үнүн, стилин, арга-мергежилин тывар

дээш моон соңгаар-даа кызымак ажил-даар ужурулуг. Чүгле ынчан ол боду онзагай уран-чечен утка-шынарлыг чаа шүлүктерни бижи болур» – деп «Боду үнүн болур» деп чүүлүнге бижевэн.

Б.С. Доюндуптун чогаалчы ди-лээшкени хилис барбаан. Бистин көрүжү-биле, эң баштайгы «Даг эзи-ри» деп номундан эгелээш-ле, кымның-даа ис баспаан бодунун коппазына ол ынчан-на баштайгы базымнарын кылган. Чоорту бо авторнун тускай стили аас чо-гаалындан үлгөрлөзүн шүлүк хевиринге солун тоожулалдар, кайгамчык ужура-лар, таварылгалар, каттырынчыг болгаш шүгүмчүлелдиг чогаалдар болуп илереп келген. Чогаалчының хөй санныг тоол-дары, баснялары, шүлүглелдери тыва литератураның бир онзагай, чурумалдыг болгаш сонуурганчы арны бооп чоруур.

«Күзел ыры» деп номунда «Мирчиң-чаптың миннишкени» деп сатира-шүгүмчүлелдиг шүлүүнде уран-чечен овор-хевирни бүзүрелдиг тургусканы, арагага сундугуп, хамык кежини оскунган кижиниң үнү дыңналып кээрин эскерген-нер хөй.

Үженниг мен, Ынчалза-даа
Үе-чергем бүзүрөөс.
Хары-назы дөгзөн-дир деп,
Хамык улус ынчаар билир...

Калган алам, төрөлдөм
Кандыг сургаал кылбады дээр.
Хамык чүве эрткенде кээп,
Кара бажым соктап чор мен.

Авторнун тоожулалы тода, ол уран-чечен овор-хевирни өңүг болгаш чиге кылдыр чурат турар.

Шүлүкке тоожулал чорудар чаяанын Б.Доюндуп чылдан чылче сайзырадып, чаа-чаа чогаалдарына, чаа-чаа бодал-дарына, катаптаттынмас овор-хевирлер-ге илереди, боттандырып келген.

Орук чораан айттыг улус
Ол-бо чүктен дужуп келген.
Эжи черге көре каапкаш,
Эскет чокка баштактанган...

Мында чылан аспаптапкан хоптак, алыска кижини шооткан.
Чогаалчының номунга «Тоолдар» деп аңгы кезек ылгалып, «Сайлык биле Дилги», «Шоваалаң оол», «Комбу дарган» (тоолчаан тоол), ол ышкаш өске номнарга кирген «Ийи буга» (басня), «Күчүргек кошкар» (басня), «Бичини уруг биле ху-раганныг хой» (тоол), «Үш оол болгаш бөрү» (шүгүмчүлел-шүлүк – Донгак У.), «Кажар Хуна» (улустуу-биле), «Маргыл-даа» (басня), «Чулар дыны» (шоодуг) деп чогаалдар Б.Доюндуптун тускай чогаалчы тывыжы апарган. Уран-че-чен аргаларына автор диалог, эпитет, чурумалдыг адалгалар, метафораларны билдиги ажылдап, номчуксанчыг чогаал-дарны бижевэн.

– Тейлеп тур мен, күжүр Дилги,
Терзэм тура тырта бердин.
Оолдарымның бирээзинден
Октап берейн, өршээп көр – дээн.
Чалынган Ие-Сайлыктын үнү бистин чүректеривиске чаңгыланып келди.
А «Күчүргек кошкар» деп басняда:
Кажаага-даа, одарга-даа
Кады чораан өөрү-биле
Кажан шагда көрүшпес шог
Калчан кара кошкар чораан.

Дээрбектелчек мыйыстарын
Демир-каңдан артык бодаар.
Дескежилтер ындыг күштү
Делегейде чок деп билир...

Б.С. Доюндуп номчукчуларга солун овор-хевирлерлиг, мерген угадыгылыг шүлүктүн тоожулалдарын арттырган. Тыва литература хөй националдыг совет литератураларының аразына хөгжүп, уран ажыдышкынарны кылып, чогаал-чы бедиктерге херии-херии базып турган үезинде ол катаптаттынмас чо-гаалдарын сөңнеп, келир салгалдарга төрзөн тыва дылынга номчул чорзун дээш, уран сөске бердиниң ажилдап чораан. Б. Доюндуптун тоолдарын, бас-няларын, шүлүктүн тоожулалдарын бөгүнгү школачыларга чедирери-биле өөредилге программаларынче кирип, номнарын катап парлап үндүрүп, база ол ышкаш делегей чоннарының өске дыл-дарына окулганың оруу-биле нептередир үе келген.

Урана ДОНГАК,
чечен чогаал критиги.

Улус өөредилгезиниң тергилерини

● Куулар ЧЕРЛИГ-ООЛ

ТҮМЕН-БАЙЫР БАШКЫГА
ТУРАСКААДЫГ

Кадыр-кашпал Ак-Хемниң кырында көк дээрге түмөн сылдысчивеннэн аяс дүне, даң хаязы чаа-ла адып орда, майның каазын магадаан куштар байырымның этчип эгелзэн. Таптыг-ла ол үеде дүннү өттүр эди аараан Арын-оолдун кадайы божуп чиигеп алган.

— По-ок-хайт, оол уруг-дур ийин моонар! Черле кончуг салам чүве болду — деп, тудугжу кадай өөрүп хөлчок болган. Ынчан хам адындан дүжүп чыдырда, даштыга турган Арын-оол келген чаяа-чыга өөрүшкү-маңнайлы хөлчок чеде халааш, ооң адының узун дынындан барып алкан.

— Арын-Чигир, (шопазы) сол-мендиле, оглум! — деп, ооржактарның хүндүлүг өгбери мендилзэн.

— Аа, богда, амыр-амыр! Күжүр чаяачым, өөм ишти ам чаа чиигеп алды. Кандыг кончуг эки хүн боор! Силер база моорлап кээр — деп, ооң буттары черге дегбейн челип турган.

Чаа божан кижичанынче эр улус дораан кирип болбас. Арын-оол ынчангаш келген аалчыны улуг уруунуң кожа өөнге кирип шайлаткан.

— Түмөн сылдыс чиңгиртилзэн ай чаа-зында божан уруг-дур бо. Аксынар кежи артында оол болган — байыр-байыр!

Адыр, мен дашкаар үнүп, оран-чуртувуска чалбарып тейлеп каайн — дээш, Сүрүң-оол хам шай үстүн оожум алганын чашкылааш, кирип келгеш, отче база сүдүрт кылган.

— Өршээ, Азыра! Йөрээл доктаазың! — деп, өгге олурганнар Арын-оол-биле деңге бут кырынга тейлеп, сөгүрзэн турганнар.

— Черге каажып төрүүр инек кезээ өдөккө келбзэн. Өрү ортулукче ону көрүп бар чыдыр мен. Дыңзып аарга дойлаар мындыг-ла болгай. Соонда-саанда деп канчаар, шынап-ла, өөрүнчү кончуг-дур, Түмөн-Байыр деп адап алынар. Мен ам дөө өгдө ие биле чаш төлдү артыжап каайн — дээш, хам эжикче үнүпкөн. Өгдө улус ам арыглып белеткенип алган, ону манап оран.

— Итпик, хектер этчи берди-и! Итпек-тарак элбизин-нэ-э! Түмөн-Байыр дүгээ-маңаа түңнээр кежи делгерезини! — деп, Актың улуг хамы алгап-йөрзеп артыжап кааш, бызаалыг инзэндиве далажы берген.

Ак-Хамның адааны Түмөн-Байыр деп атты башкы салым-чаяаны-биле Арын-оол оглу бүгү назыда Сүт-Хөл, Алдан-Маадыр чонунуң мурнунга бадыткап шыдаан-на ийин. Мен ону шуут кайгап чоруур мен!

1959 чылда Суг-Аксы ортумак школазын дооскаш, Алдан-Маадыр суурга интернатка кижизидикчи башкы болуп бир чыл ажыр ооң-биле кады аылдаан мен. Мөге Сүүр-оол Хүргүлекович школавыс директору. Түмөн-Байыр Арын-оолович — өөредилге эргелекчизи, өөредилге номнарының автору, хей-ле эртемденнерниң башкызы Алексей Моккур-оолович Белек-Байыр база соңгаар хоорайлардан келген аныяк орус башкылар — чеди чыл школазынга четчир эртембиллиги аныяк башкылар аразында чаа школа дооскан кижиче меңээ сонурганчыг эки-ле ажил. Бир катап черчение башкызы эмчилеп чоруткаш, кичээлдерин меңээ чагып каан. Ол хүн Арын-оолович кичээлге олуржур планныг турганын баш удур меңээ сагындырып каан. Коңга эдип-

терге, ажык кичээлче башкы бо-ла кирип олур, сүрээделим чидир самбырага дөрт азыгыг квадрат хевирлиг чагаа хавын шыйбышаан, дүүн кезээ чогаадып алган кожумаамны ырлай кааптым:

Черчениеге чевен-даа бол,

Шелеринге шору-ла мен.

Шырынга шыдаас бол,

Шырбаярын кызып көрейн.

Ооң соонда классче көрнүп келгеш, самбырада шыйымымче айыткаш: «Бо болза частынмаан чагаа хавы-дыр. Кыдыраажыңарга шак-ла мынчаар чаңгыс точкадан эгелеп шыйгаш, бо чагаа хавын чуруй кааптыңар, чеве! Эгелзэн соонда, шыйыгы дедир тыртып болбас. Кым мурнаптар эвес, оларга «бештерни» салып бээр мен. Бо болза черчениеге тывызык-тыр, чагаа хавының аскын ажыдып-даа болур силер» — деп, хөлүг маргылдаага немелде тайылбырны элдээрти кааптым.

Өөреникчилер бо бодалганың чажы-дын тып чадап кааш, каттыржып, хейле кыдырааш үредип алдывыс, чүү кончуг башкы боор бо деп мени харын башкы эвес, «баламут» деп шоодар-даа сагыштыг. 5-6 минута эрткен, чаңгыс-даа кижиче ол шыйыгың чажыдын тып чадап каан.

— Аскын ажыдыптыңар деп элдээр-

ортумак школазынга барып өөренир — чоннуң ажы-төлүңе дыка берге. Мээң үе-черге эш-өөрлерим ол үениң элзэн мурнунда ынчан машина аргыжылгазы чегей шагда кышкы дыштанылга хонуктары келирге, чаактарывыс үжүдү-үжүдү, чадаг басып чоктаар турдувус. Бистиң-даа мурнувуста дөртөн чылдар төнчүледи Түмөн-Байыр ындыг берге үүлө-чолду бодунуң кезинге көргөн болгаш, ол айтырыгы партиа, чазакка тургузуп турган. Амыдыралга шийтпирлеп боттандырап айтырыг ам ылап-ла директор апаарга, ооң үлүг хуузуңа онаажып келген. Район төвү Чадаана чедери безин амыр эвес. Чамдыкта суурнуң дужу-биле хемелеп

кешкеш, барыын таладан Кызылче углаан машина дозуп алгаш, Чадаана-га чедер. Ол дугайында дөрт одуругга шүлүктээр:

Э богда, ажы-төлдүң эртеми дээш,

Эзрем Хемчик шапкын суунга

дүшкү-даа дег,

Хатта хеме кырынга мен

корзуг-иргип,

Канчаар түрөп чорбадым дээр,

күжүр чонум.

Ийи каът улуг школаның тудуун директор Ооржак 70 чылдан эгелеп туттуруп эгелзэн. Ооң чанынга улуг интернат тудуу база. Орус, тыва инженерлер, хей тудугжулар келген. Оларның удуур чыдар, ченин черлер, тудуг материалдарын Чадаана, Кызылдан барып тыптынары дээш директорнуң кырынга хүн бүрү чүдүрлүп келген айтырыглар баш сыңмас. Ол үеде төп баазаларга орус кижилер ажилдап турган. Оларның үнелии кончуг. Чер аразы ырак көдээден келген биче сеткилдиг кижилерден бир-ле чүве аптарын бодаар. Хаагыг күрүнөге ол үеде эът-чем бо үе дег элбек чүве чок, ындыг-даа ыйнаан. Баазада кижиниң аксынче балык азы чыжыргана-даа бүдүү кири кааптар — оон башка соңга, хаалга, будук-садык, шил дээш херек-ле чүве хей.

Күжүр Түмөнниң балыктаары...

ооң сырткыжынче Устуң байлаан аза кири шывадап берип турган-биле дөмөй эр-ле болгай. Хемчиктин алдын-сарыг чыжырганазы ноябрь ортандан ыңай даянгыш-биле ток кылырга-ла, чаш ажы-төлге, уругтар садынга, школа тудуунга бисте харам чок дээн ышкыш дош кырынга оваа тогдурткайнып тоглап эңдерип бээр. Кижиче каныг-бир материалдыг байдалга бергедей бээр, төрзөн чери олче ээ көрнү берген ышкыш боор — алызындан физик-математик баштыг кижилер-биле эпиг-элдек, хей чугаа чок философ Түмөн чүүн тоор, шыдажып-ла турган.

Чаа школаның тудуу 2 чыл болгаш доосту бээр, ооң иштиги-даштыгы арыглар-шеверлээр хей ажилдарыга чүгле башкылар, ажилчындардан аңгыда, суурнуң чурттачылары база ынаар чай дургузунда чаа өөредилге чылы ортумак школага эгелзэн дээр бир демниг мөөң сорул киришкени биле шефтежи эгелзэн.

Партия комитети база суму чагырганың суртаалы-биле ол тудуун улусчу тудуг шынарынче хей-аът киришкен деп болур. Чүге дээр, шефчилер акша-төгөрик алыр эвес, эки тура-биле 2 чыл дургузунда эңдерилген бокту чектоннаны аштап-арыглаваан дээр.

Школа — улуг коллектив, директор чааскаан эвес. Ооң кол дузалакчылары адаза чогуур: Таптак Көрдөм оглуну сөөлүндө ажилдаан ажил-агый эргелеп чизи Маадыр-оол Сарыглар, күш-ажы башкызы Валерий Дүвекей, ооң сөөлүндө ажилдаан Олег Ондар, күш-культура башкызы Шулуун Ондар, физика башкызы Маадыр Саая, оон-даа өскелер.

Сөөлүндө мен Кызылга өөрени бергеш, Түмөн-Байыр Арын-оолович баштай Алдан-Маадырга ажилда чеде бээр, ынчан 1978 чыл боор, о школаның директору турган Евстолия Михайловна Командринага ужураж бээримге, «Түмөн-Байыр — светлая глава» деп ону мактаан. Ооң сестерини бо очерктиң кол маадырының ады-биле дүгжү бергенин ам-даа кайгап чоруу мен.

ТҮМЕН-БАЙЫР —
ЧЫРЫК УГААН

*Бажыңдан школаже
Баар оруу ырак-даа эвес,
Ынчалза-даа назы дургу
Ынаар изин санаар болза,
Делегейни каш-даа катап
Дээскингеш келгени дег,
Математик Түмөн башкы
Магадалим хайныктырган.*

*Ак арынның, кара чаштыг
Арын-оолдун эрес оглу
Архимедтиң хоойлузун
Амыдырал-чуртталгага
Ажыглаарын барымдаалап,
Сургуулдарның кичээнгейин
Сула салбайн хаара тудуп,
Айтып турда, сонурганчыг:
Бөдүүн тода, чединири
Бөгүн, даарта угаан-мээге
Таңмаланып артып калыр
Тайылбыры кайгамчыктыг.
Ындыг башкы сургуулдарга
Ынак болбас ужур-даа чок.*

*Эртеминге сонургалды
Элзедип аар аргазы хей.
Алгебра азы санга
Аас-биле дүргөн бодаар
Беш минут маргылдааны
Бере каапкаш, басып турар.
Чамдыкта ол баян туткаш,
Саннарны-даа «ырлады» бээр.
Ритмнеп санаарыңа
Изиг-изиг үзүрредип,
Тывызыктап чаңагылаар
Тыппазы чок солун башкы.
Кичээл саны үе-биле
Хилис эртпес төлөвирлиг —
Физика назы дургу
Бистиң-биле Айның, Хүннүн
Молекула амы-тынын
Мооратпайн кады чоруур.*

(Уланчылыг).

Чидиг айтырыг

БОКТАН МИЛЛИОНЕР АПААР ДИЗЕ...

Кызыл хоорайда хир-бок дугайты бир кончуг чидиг, берге, нарын айтырыг дээр-зин чон бугуде шупту билир. Кайы-даа үеде контейнерлер чанындан эртип чыткаш, ында эрэн-шокар элбер-салбар боктар демир саваларын ажыр сайзырап, көвүктелдир хөөрөп турарын эскерип, чайгы изиг үеде оон дүрген-не ыраарын бодаар болгай бис. Баштай «бок» деп сөстүң билгезинге хамаарыштыр темадан кийи аткаарлай кааптайн: мен ол сүтүдаар аайым-биле «пок» деп окиссээрим-не кедергей. Шагда даа дылдың орфографтыг словаан тургузуп турган эртемденнер даары-даа, дыңналыры-даа «пок» деп бижип кирип кааны эл-пайгамчык чүве-дир ийин. Кымыттыр «б» деп жүжүк-биле поктук кылдыр адаарыл? Ол кижидакцияга келзин, мен дыңнап рейн (баштактандым).

Че, ам ол-ла богувус дугайында, ийин сес айда «Устүү-Хүрээ» фестивалы болуп турда, Чадаанада раш стадион артында туалетти кола шилдери-биле дола-рген чытканын көргөш, кадырааным Ася Түлүшке Кыдаттың няа хоорайында куруг кола-лдерин юань-биле хүлээп апарып чугаалап чордум. Эрткен-идың төнчүзүндө ынаар турис-чорааш, бир катап экскурсия-инде ап чорааным суг савазын, ренген аайывыс-биле кола шилип чугаалайын, ол чоокта урна-лупбес боорга, кайнаар кааптар-ын типпайн турумда, гид кыдат-п «турган-на чериңерге артты-п калыңар, бок чыкчылары-ыраар-дыр ийин» дээрге, «аа, Кыдат ышкажыл, боктан безин-нес кылыр» деп бодап каан мен. Дугайында шагда-ла бижиир-дааш, четтикпейн турганым ол-р ийин.

Сактып кээлиңер, совет үеде-ссияга база ыңдыг дуржулга тур-арага шилдерин бирээзиниң-не-тээ 9 копейке хүлээп ап турган, тле арага шили эвес, сүт шил-рин база. Чамдык улус амырап-рган, хлеб өртээ 16 копейк тур-и, ийи шилди дужааптарга-ла-еб, серенги өртээ үнүп келир-шкажыл. Школачылар макулату-чыыр турган. Ам-на чүнү-даа-рексевес апарган, шил-даа,-астик-даа саваларга бастырап-й берген — та баяанывыс ол, та-ксырааныс ол. Богувус чүгле-дыг куруг савалар боор ийикпе,-азын, картон, целлофан, плас-к, союндак, полиэтилен, ажыг, дүк чөм артынчызы, септелге, дугбогу, эргилээге эдилеп каап-ин идик-хеп, эт-сеп, демир-дес-маа... черле чүнү чок дээр — кижидытаның богун санаар болза, уут төнмес.

А Япония, Кыдат, Швейцария-лгаш өске-даа сайзыраңгай чурт-арга шак мындыг бок ёзулуг-ла-телиг үүжө, байлак, чиг-эт болур. лар боктарны аңгылап алгаш,-и ги удаа база катап болбаазы-адып ажыглаарлар. Дем чугаала-ым, кыдаттар богун кайыын-даа-ыгаш, бок хүлээп алыр пункту-арга аппарып дужааптарлар. Ол-амаанчок үш дугуйлуг чадаг-терге-ерде бок чыкчылары бажыңнар-аштында «Силерниң богунар-адып алың!» деп бижиктиг-даа,-лгырып-даа чарлап чоруурлар. лустан садып алган богун де-

ле пунктуларга оон аар өртөккө-садыптарлар. А ол черлерден бок-болбаазырадыр улуг заводтар-же чоруп каар. Ынчалдыр акша-ажылдап ап чоруур улус эндерик. Оон аңгыда бок төгөр черлерден-база чыыр. Миллиард оранчок-ажыг (1,4 млрд.) чоннуң богун-бо-дап көрүңер даан, та чеже тонна-чүве, ыңча көвей артынчыларга-бок чыкчылары күш четпейн-даа-баар. Ынчангаш Кыдаттың чазаа-чонну богун боктары аңгылаарыңа- (сорттаарыңа) өөредип алган.

Сактырымга, Россия Чазаның-эглээшкини-биле Тывага сорт-таашкын кылыр-даа сагыштыг тур-ган ышкаш чүве, ам база шимзэн-чок барды-ла. Кызыл хоорайда-Спутник микрорайон чанында бок-төгөр чаңгыс полигон бар. Аңаа-бокту чүгле өрттедир. А ында та-чеже хоралыг бок бар, ооң ыжы, газы кандыг-даа арыглаашкын-чокка агаарже үнүп турар. Мындыг-байдал экологияга улуг когарал, кижилерниң кадыыңа багай сал-дарлыг. Боктар аразында айыыл-дыг чүүлдер эвээш эвес. Чижээ, химикаттар, будуктар, электро-ника аймаа дээш оон-даа өске. Эң айыылдыг чүвөлөр — улуг-биче-батареякалар, аккумуляторлар, оларны өрттедирге, часты бер-геш, агаарже эң хоралыг диоксин-деп бүдүмелди үндүрер. Мындыг-боктардан свинец, кадмий, ртуть, аммиак ылгалгаш, чер иштиңиң-суун, черни хораннаар. Салаа-дег чаңгыс батареяка безин 20-дөрбелчин метр черни хораннап-кааптар. Кадмий организмге чыыл-гаш, рак тывылдырар, сөөктерни-хээрер болдурар, ртуть — тыныш-болгаш нерв системазыңа, свинец — бүүрекке, баш мээзинге хоралыг. Бо шуут ниити контейнерже октап-болбас боктар-дыр, ртуть бар эрги-градусниктерни аптекага барып-дужаар ышкажыгай.

Кызыл хоорай кожууннардан-көшкеннерниң эндерлип кээп тур-ары-биле улгадып, калбарып-ла-турар, ооң-биле кады бок база-бажын ажып эгелзэн. Мурнуку-чылдарда бок төгөр контейнерлер-дораа дола бербес турган, ам бир-хүн четпес, эрин ажып каар. Ооң-чанында сыңмаан бок чер-ажа-салбарара берген чыдар, каракка-чуттуу-даа кедергей.

Бистиң бажыңда «Инвитро» деп-хуу эмчи чери бар. Эрткен улуг-хүнде канчангаш көрүптеримге, бажың чанында көк бахилдерни, ак-марляларны, тарып каан чечектер-дег, чажыпкан чыдыр. Богун черге-октаптарга, хат тарады шаапкан. Оода эмчилер канчап барганнары-ол? Азы контейнер чаныңа салып-каарга, ыттар сөөртүп алгаш, ча-зарлап каан бе? Ол ышкаш бистиң-бажыңның контейнерлеринче ча-нывыста хуу бажыңнарның улузу-база дөгере богун төп кээр. Контей-нер садып салдыртып алырыңдан-акшазын харамнаыр чүве ыйнаан. Улустуң черле богун уш-баш чок-октаптарын кайгап ханмас кижидир-мен. Красноармейская биле-Чүлдүм кудумчузунуң белдиринде-9 каът бажыңның улузу бе азы-дужунда улус бе, богун ажык хавы-биле кудумчуже, теректер адаанче-үндүр октап каарга, ыт-куш чазар-лап каан, ында-мында салбарып-чыдар, чованчы-даа кончуг. Бер-тен көөрүмге харын аштап каапкан-чорду. Вавилин дачаларында-хавы-биле, хап чокка-даа үндүр-хавы-биле, хап чокка-даа үндүр-

талакы дачалар база бок-биле до-луп чыдар.

Та кандыг кончуг чударгай чон-ыйнаан бис. Турган-на черинге бо-гун октаптар аан. Даштыкы чуртка-болза, ыңдыгларны акша-биле-торгаар, кезедир, административ-тиг херекке онаар. Кижиниң богу-безин амы-боттуң энергетиказы-биле тудуш чүве-дир, ынчанмайн-канчаар, ижип-чип турган чемиң-савазы, эдилеп турган эдиң-севиң-дээр-ге-ле, сээң эът-кежиң, холуң-изин, сээң энергияңны сиңирип-алган болур-ла болгай. Богунуң чер-болганга октап чоруур болзуңза, бодуну хүндүлөвезиң ол-дур, ооң-харызы — иштики, даштыкы хир-чут, бужартаашкын кылдыр эглип-келзе канчаар. Ынчангаш бок-сагыңарны уш-баш чок октавайн, оваарымчалыг чоруур болзуңарза-эки. Караңгыда безин бок үндүр-октап болбас, бойдуста шупту чүве-ужурлуг болгай.

А бокка камныг болуруңа, ону-болбаазырадырыңа, катап ажыг-лаарыңа даштыкы чурттарның-дуржулганы өөренир апаар. Олар-боктан чүнү бүдүрүп турарларыл? Чижээ, чемнер артыңдан арыг-компост кылып турар, ол ногаан-өзүмнерге эки чемишчидилге. Болбаазыраткан боктан хептер-кедип, чүү-хөө эдилеп чорууру-вусту билбес-даа бис. Бети-кыды-дизе бижиттинип олурар шариктиг-ручкаларывыс, карандаштар, кар-тон, янзы-бүрү хаптар (упаковка), куртка, тон, матрац иштинде тырып-каан синтепон, полиэстер, нейлон, ол ышкаш спорт дериг-херексели, идик-хеви, эт-сеп, тудуг материал-дары, янзы-бүрү барааннар... са-наар болза чок-ла чүве чок. Безин-чадаарда хүннүң-даңның ажыглаа-рывыс туалет саазынын макулату-радан кылырын билир бис. Кыдатта-сураглыг бизнес-вумэн Чжан Инь-бок болбаазыраткаш, тулдур ба-йып, миллиардер чадазыңа чет-кен. Боктан миллионер апарган-улус делегейде эндерик. Кыдаттар-боктан ойнаарактар, сава-саңга, идик-хеп, автобүдүрүлгеге алюми-ний, плитка, стекловата, стекло-бетон, сайдинг дээш хуулдурбас-ла чүвези муңчок. Ол хамаанчок-2008 чылдан тура Пекин хоорайда-бокчан ЧЭС (ТЭС) ажылдап турар. Бок болбаазырадылганы ёзулуг-орулгалыг бизнес, экономиканың-сайзыралыңа улуг идиг.

Мындаа сентябрь 9-та Кызылга-соңгудла хүнүндө улустан депу-таттарыңарга чүнү күзээр силер деп-айтырымга, хоорайның хирлин, боктуун чугаалааш, чаагайжыдыл-га болгаш бок айтырыңче улуг ки-чзэнгей салырын онзагайлап тур-ганнар чүве. Соңгудуп алыр дээш-ынчан депутаттар каът бажыңнар-чаныңа субботниктеп, носилка да-жыглап, аттыг идепкейлиг халчып-турганнар. Чон бүзүрээш, оларны-база катап соңгуп кагды. Ам кажан-бажыңнар чаны аштап, арыглап-кээрлер ирги? Беш чыл болгаш-чүгле соңгудла мурнунда носилка-лыг көскүлөңээр бе?

А ылап угу-биле алырга, бо-таварылгада хоорайның (а оон дел-гемчидерге, бүдүн Тываның) эколог-иязы, арыг агаары, чурттаарыңа-таарымчалыг хүрээлел, чоннуң-кадыкшылы, кижилерниң амыды-рал-чуртталгазы депутаттарың-ажыл-херээ, албан-хүлээлгезидир, чонну төлээлээр дээш кызып-соңгудуп алган болганда, олар-чонну караа-кулаа болур ужурлуг. Депутаттардан эгелзэш, эрге-чагырганың янзы-бүрү органнары, хөй-ниити, улусчу фронт, соңгудуп-алган башкарыкчы партия, муниципалитеттер Тывага бок айтырыын-экидир, бодамчалыг шиитпирлевес-болза, каш чыл болгаш бокка бас-тырып кааптар чыгыы бис.

Надежда ЭРГЕП.

Хууда бодап

ТЫВА ДЫЛДЫ БӨДҮҮНЧҮТСЕ

Тыва дылды камгалап алырыңа ону бөдүүн-чүдери, беленчидери дузалаар деп бодалдыг мен. Дефис ажыглаарыңа хандыкшылды намдадыр, билдинмес коштунган сөстөрнү эвээжедир. Албан-бижин, парлалга дылын боктан аштап, литератур-луг дылды чаартыры ажыктыг.

Тыва чонувус бойдузундан төрзэн дылын ожаавайн, ниити агым аайы-биле чоруп орат. Боттары дылын арыг, шын ажыглаарын уттуп, будалдырып, бокталдырып, эп-чок байдалда келген. Терминнерни эмин эрттир дефис-телдирер агымга алзып, содак-шудак, инек-анак, сиген-ширбиил, ном-нам дижиривиске, сөстөривис чиңгине-уткаларын чидирип, будалыр.

Кандыг-даа дыл дүрген өскерлирин эртем шагда-ла-бадыткаан. Дефистелген лексика чоорту кайы-даа талазы-билдинмес: үен-даян...үй-балай дег дутчу бээрин эскер-дивис. Аңаа удур чидиг дискуссия көдүреринден парлалга-ойталаар, бижикчиге орук хааглыг. Тыва дыл дугайында-чидиг айтырыг көдүргөш, хомудал бижип тургаш, арай деп-парлаткан үем турду. Орфографтыг словарьдан (1967 ч.)-дефистелген сөстөрнү санаарга, 1301 ажыг.

Дылывыстың бокталганын бадыткап, эртемден-Б.И. Татаринцев идиоматиканың хөйүн хараадал-биле-чугаалап ора, меңээ чырык орукту айтып, сеткилимни-чалгыналдырган. Эртемден Яков Хертек эжеш сөстөрже-кичээңгей салырын сеткилин ханызыңдан чагаан.

Турколоктар Ф. Исхаков, А.А. Пальмбах, хоочун баш-кылар М.Д. Биче-оол, С.С. Лопсан, А.М. Белек-Байыр-база ооң өөреникчизи А.Ч. Кунаа кедилиг депшилгеже-чүткүлдүг чораан.

Башкы даайывыс К.К. Коңга хөй-ле үнелиг чагыгларын-аас-биле биске тайылбырлап берип чорду. Н.М. Ондар-«Парные слова в тувинском языке» деп рефератында-дефистерни улам нептереди камгалап апкан. Амыды-ралга эмин эрттир дөмейи уран чүүлге өлүм дижир, а дыл-эртеминге база ыңдыг. Аянаштырар «чаңгы» сөстөр хора-чедирип турары илдең.

Беленчидери деп чүл? Тыва дылды беленчидер-айтырыгны эң-не баштай профессор А. Пальмбах сту-дентилерге тывалап көдүрүп турган. Чүл ол? Бирээде, кезектеринде билдинмес сөстөрлиг нарын сөстөрни-чидиреринче чүткүүрү. Ийде, тыва дылды бокталдырып-турар амгы словарьларже кире бергилзэн: очулдур-тунмас нарын сөстөрнү, хөй удурланышкыг уткаларлыг-терминнерни литературлуг дылче кирибеси. Үште, бижик-демдектерин эң-не шыңгы, ажыктыг талаже угландыр-өскертири. Дөртте, тыва дылдың шынарын көдүрери-дээр-ге-ле, бүгү кара чугааны литературлуг дылдан-шил-лигелги тускайлаары.

Ам «ийи арынныг» терминнерни сойгалап, богундан-аштаал.

а). Кайгал. 1.Удалой, лихой, смелый, боевой. Удалец, лихач... 2.перен. Жуликоватый, воровской. см. камчылы. Өскезинде: Рыцари, мстители, конокрады, удалыцы. Хыы-хангыже аът, мал оорларын, дээрбечилерни мактап, кайда экизи, кайда багы ылгашпас кылдыр хойтпактап-каапканнар. Амгы бөлүгөшкен мал оорларының ыдык-сөзү, тугу, ынаныжы, идегели, дааныгыжы — кайгал. Кончуг кайгал мен боор мен дээр.

б). Чүдек. Тыва-орус словарьда 1.Грязный, нечисто-плотный. 2.Противный, отвратительный, некрасивый, гадкий, пошлый. 3.разг. очень хорошо, отлично, замеча-тельно. Ср. бужар. Бужар. 1.скверный, позорный, гнусный. ср. чүдек. Кайызы-даа дөмей уткалар илередир. Бирде-эки-даа апаар, тергин багай-даа апаар. Култура төвү-чүдек деткимчени көргүскен дээрге, бужар болган деп-билдинер.

в). Омак. 1.уст. народность, национальность. Этимологтук словарьда кирг. омок. сила, бодрость... Уйг. омак. миловидный, приятный. Тюрк. омак. смелый, бойкий. Омак - национальность дигенин уткаш, сөөк-язы деп-бижий берген. Шаанда «шигжей язы» дээрге, бак сөглзэн-сөс чүве. Н.Ф. Катановтуу-биле племя, род, фамилия, национальность дигени дег, шын утказын дедир эгидер. Чонда ам-даа национальность хевээр, эргижиревээр-дир.

г). Дефистелген сөс ассимиляцияга таваржы берзе, чудугара деп хостуг бижип болур апарган. Ыжык биле-ыжык, бак биле бак (посуда), чагы (доха) биле чагы-...ышкаш сөстөр бар.

Чазак бажыңының эңмежок хөй кабинеттериниң-адрестериниң очулгазын узадыр «талазы-биле» деп-шокарлап каапканнар. По деп предлогу очулдурбаска-даа, федералдыг албанның эргелели деп билдинип турар-ышкажыл. Утка барымдаалап, кыскалады дорт очулду-руптарга, сөс сүрбзэн шынарлыг апаар.

Мал-маган дишпейн, өске чоннар дег мал деп-хүндүлзэл. Өөрүшкү-маңнай. Кайызы-даа өөрүшкү, кежик-дзэн уткалыг сөстөр.

Тыва дылдың эң-не «аарышкылыг» четпестери нарын-сөстөрдө деп бодаар мен. Улуг дылдарга бодаарга, тыва-дылда родтар, өскертишкиннер чок, киик дыл. Ынчангаш-дылывысты беленчидип, чиигедип, бөдүүнчүдүп алыры-выс арткан. Тыва дыл словарьн, орус-тыва, тыва-орус-словарьларны далашпайн, бүгү чон киржилгелиг тургу-зары шуут албан болур ужурлуг.

Хертек ЛЕНОВ.
Кызыл хоорай.

СПОРТ • СПОРТ • СПОРТ

САЙЫН-БЕЛЕК ТҮЛҮШ ШҮҮЛГЕН

Эрткен субботада Национал парктын «Хүреш» стадионунга Тываның ат-сураглыг мөгелеринин бирээзи Маадыр Монгуштуң 50 харлаанынга тураскааткан хүрешти кызылчылар улуг сонуургал-биле көргөн. Хоочун мөгелер биле Тываның шыырак дээн шилиндек мөгелеринин хүрежин катай-хаара салган.

Хоочун мөгелеринин аразында кымнарны чок дээр: Иван Хураган, Алексей Хомушку, Владимир Монгуш, Чимит Куулар, Амир Монгуш... Чоокта оларның хүрежин көргөн эвес, көрүкчүлөр хоочуннарның онагларын четтикпейн манап, улуг сонуургал-биле адыш часкап уткуп турдулар. Оларны хар-назы аайы-биле дөрт бөлүккө аңгылап хүрештирген:

45-50 харлыглардан эң сөөлүндө Сүт-Хөлден Амир Монгуш биле Кызыл кожуундан Геннадий Монгуш арткаш, дыка-ла үр хүрештилер. Аай-дедир хончулажып шаг болдулар. Түннелинде Амир Өлзей-оолович удурланыкчызын октааш, шүглүп үндү.

51-55 харлыглардан Кызылдың мөгези Федор Куулар биле Өвүрдөн Чимит Куулар арткан. Чимит Чымбаевич черле

кончуг дүргөн хүрештиг мөге-ле болгай. Удурланыкчызын баскаш, шүглүп кагды. 56-60 харлыглардан ийи Арзылаң мөгелер арткан. Ол дээрже Алексей Хомушку биле Владимир Монгуш-тур. Владимир Семис-оолович онаан чииги-биле октап алды.

61 хардан өрү назылыглардан Чөөн-Хемчиктен Анатолий Куулар биле Өвүрдөн Владимир Ооржак арткан. Владимир Семис-оолович шүглүп үндү.

Ол аразында Маадыр Кавааевичиге байыр чедиришкенин эгелзэн. Кызыл хоорай чагыргазы, Чөөн-Хемчик болгаш Бай-Тайга кожуун чагыргалары, ТР-ниң Хүреш федерациязы М.К. Монгушка шаңналдарны тывысты. «Чөөн-Хемчик кожуунга спортту сайырадырынга кириген үлүг-хуузу дээш» деп хөрек демдээн тывысты. Байыр чедиргеннер Маадыр Кавааевичинин биче сеткилдиг, мөзү-бүдүштүг аажы-чаңын чылыг сөстөр-биле демдегледип турдулар. Ылаңгыя ооң ачы-буян чедирип, хүрештерге алган шаңналдарын хөй ажы-төлдүг өг-бүлөлөргө белекке берип чорууру аныктарга эки үлегер-чижек дээрзин онзалап демдегледип турдулар. Маадыр Кавааевич бодунуң өмүнээзинден

өөрүп четтиргенин илеретпишаан, ону хүрежиринге өөрөткөн хүндүлүг мөге башкыларынга белектерни болгаш өөрүп четтиришкенин бижиктерин тывысты. Оон аңгыда бо эртип турар хүрешти органиастаарында дузалашкан деткикчилерге Суд приставтарынга, хоорай болгаш Дээди судтуң коллективтеринге, «Шын» солуннуң кол редактору Артур Хертекке өөрүп четтиргенин ол илеретти.

Улаштыр Тываның эң шыырак дээн мөгелеринин хүрежин сонуургал көрдүс. Оларның аразында ийи Чаан мөгелер Эрес Кара-Сал биле Сайын-Белек Түлүш бар болду. Оон аңгыда Наадым байырпалының хүрежинге ийи удаа арткан сес мөгенин аразынче киргеш, ТР-ниң Начын мөгези атты чаалап алган Алдын-Сай Одай хүрежи тур. Ол Турцияга делегейинин бирги чери дээш хүрешке база сес мөгенин аразынга арткан кижидир. Ынчан судьялар арай чая шийткенинден дөртчө кирбейн барган. Делегей чергелиг хүрешке сесче кирери амыр эвес-ле болгай. «Эр хей, Алдын-Сай!» деп көрүкчүлөр мөгени улам хей аът кирип ордус.

16 мөге артканда, демисел-даа улам күштелген. Кончуг шалыпкын хүрежи чо-

руп турган Сергелең Ондарны Чаан мөге Эрес Кара-Сал октап каапты. Начын мөге Баткар Баасанны Сайын-Белек Түлүш октаан. Аныяк мөге Амыр-Санаа Солян Алдын-Сай Одай үш-дөрт арганы улай улай ажыглап тура октап кагды. Улуг-Хемден кончуг шыырак мөге Мерген Монгуш Таңдының мөгези Айдыс Оюну октаан. Моолдан келген аалчы мөге Сэрэн-Чинжа Аңгоярны Барыын-Хемчиктин кожууначыны Начын Хомушку аай-дедир хончулажып тургаш кагды.

Сес мөге артканда Эрес Кара-Сал (Артыш Шалык), Сайын-Белек Түлүш (Сандан Демир-Хая), Алдын-Сай Одай (Бойбун Оюн), Мерген Монгуш (Хомуш Начын) онагларын ажып алдылар.

Дөрт мөге артканда, кожуун начын Мерген Монгуштуң онаа Чаан мөге Эрес Кара-Салга таварышкан. Чаан мөге Мергенни бөөлөп турар аразында, ол дөдө балдырлай каапкаш, тиилеп үнери көрүкчүлөргө амыраарын канчаа Сайын-Белек Түлүш биле Одай Алдын-Сай эгезинде кизирт-козурт сегиржитип тургаш, сөөлүндө оожургап каар ортүе-шак барымдаалааш, хончуже кириге Сайын-Белек тудужун кайын салыр, удурланыкчызын чииги-биле чарын кырын дүжүрүп, базып кагды.

Арткан ийи мөгени шөлчө чалапты ТР-ниң алдарлыг артизи Шолбан Онда аңгылыг кылдыр кыйгырды: «Түмө сылдыс аразында шолбан дег чыра көстүр Түлүш Сайын-Белектин онаа эккелиң-эр!». «Бора баштыг харты дег кашпагай Мерген Монгуштуң онаа эккелиң-эр!». Солун чүве чүл дээрже, ийи мөге дүүн Чаа-Хөлгө болган хүреш база иелээ арткан улус-тур. Ол орта Мерген Монгуш шүүлген, Сайын-Белек Түлүш үжүрлөшкөн. «Ам кайызы шүүр ирги? шөл көргүзө бээр оң» дижи, көрүкчүлөр улуг сонуургал-биле көрүп олур бис. Сайын-Белек хая көрнүп алган кылашты турар, Мерген оң сыр соондан эдер кылаштар-ла турар де. Мерген халда-ла, ол-бо тепкиленип-ле турар. Ынчтура база-ла хончуже кирипти. Сайын-Белек тудужун салыр эвес, шүглүп үндү.

Мерген Монгуш акаша шаңналын болгаш иртти алды. Шүүлген мөге ака болгаш аатты шаңналга тывыскаан.

Солун хүреш дээш Маадыр Кавааевич Монгушка өөрүп четтиргенин ил-редип, 50 харлап турар юбилейи-биле «Шынның» хөй санныг номчукчулары өмүнээзинден байыр чедирип, мо-соңгаар-даа спортчу чедишкенин, өг-бүлөзине аас-кежикти күзө каалыңар.

Светлана ДАЧЫН-ХӨ

ЧАРЛАЛ

РЕКЛАМА

ЧАРЛАЛ

РЕКЛАМА

ЧАРЛАЛ

ИЗВЕЩЕНИЕ

Администрация Каа-Хемского района информирует о предоставлении земельного участка с кадастровым номером 17:04:0601054:161, из земель населенных пунктов расположенного по адресу: Российская Федерация, Республика Тыва, Каа-Хемский район, с. Сарыг-Сеп, ул. Мира, д. 82 кв.1, общей площадью 1900 кв.м., с разрешенным использованием для индивидуального жилищного строительства.

Заинтересованные в предоставлении земельного участка граждане вправе подать заявление о намерении участвовать в аукционе на право заключения договора аренды в течение 30 календарных дней с даты опубликования настоящего объявления по адресу: Республика Тыва, Каа-Хемский район, с. Сарыг-Сеп, ул. Енисейская д. 143 с понедельника по четверг с 9.00 часов до 15.00 часов администрация Каа-Хемского района.

Главный специалист отдела по управлению имуществом и земельным ресурсам, строительства и контроля Олег А.А.

МӨГЕЙИГ

Бистиң эргим, ынак ачавыс, кырган-ачавыс, Тыва Республиканың алдарлыг ажилдакчызы, Эрзин кожуунуң хүндүлүг хамаатызы, Партия Совет органнының көскү ажилдакчызы, Эрзин кожуунуң девискээр соңгулда комиссиязының хөй чылдарда даргазы, сөөлгү чылдарда «Эрзин» солунуң кол редактору, күш-ажылдың хоочуну, хөй санныг хүндүлел бижиктеринин болгаш хөрек демдектеринин эдилекчизи, спорттуң болгаш культураның хоочуну, хөй санныг шүлүктеринин автору Халар-баа Сааяевич КАРА-ООЛДУҢ сөөлгү оруунче

үдежи, бистиң улуг кажыдалывысты үлежит, материалдыг база моральдыг дузаны көргүскөн хөй санныг төрөлдерибиске Мөңгүн-Тайга, Бай-Тайга, Эрзин, Кызылдан келген эш-өөрүңге, Эрзин кожуунуң Хурал даргазы Нина Буяновна Уржукка, кожуун чагыргазының даргазы Артыш Михайлович Сатка, Эрзин соңгулда девискээр комиссиязынга, көдээ ажил-агый эргелелин, төлээзи Татьяна Александровна Сааяга, ажы-төлүнүң чаңгысклассчыларынга, жокаларыбыска, кудаларыбыска, кожуунуң хөй санныг организацияларынга, Надежда аттыг хоочуннар бөлгүмүнүң кежигүннеринге, «999» кафениң база райпо коллективтеринге, кожуунуң хоочун чуртакчыларынга сеткиливис ханызындан четтиргенивисти илередип, черге чедир мөгейдивис.

Аалының ишти, ажы-төлү, уйнуктарында.

солунуң сайтызы: //shyn.ru / электронну почтазы: shyntuva@mail.ru shyntuva@yandex.ru

Неделяның тиражы: 10926 экз. Үндүрүлгениң тиражы: 3625

«ШЫН»

ТУРГУЗУКЧУЗУ:
Тыва Республиканың
Информатизация болгаш
харылзаа яамызы.

Кол редактор
А.О. ХЕРТЕК.

Редакцияның болгаш үндүрүкчүнүң
адреси: 667000, Кызыл хоорай,
Красноармейская, 100, каб. 29-32

РЕДАКЦИЯНЫҢ ТЕЛЕФОНАРЫ: Кол редактор А.О. Хертек — 2-01-35,
Кол редакторнуң оралакчызы Д.С. Монгуш — 2-17-91,
Секретарь А.А. Лагбы — 2-30-69; тел/факс (394-22) 2-30-69.

Бухгалтерия, реклама, чарлал килдизи (Н.Б.-Б. Оюн,
С.С. Кузугет) — 2-18-10.

РЕДАКЦИЯНЫҢ КИЛДИСТЕРИ:

Нийтилел-политиктиг (редактору Ш.М. Суван, корр. А.А. Ондар),
Экономика, үлетпүр болгаш көдээ ажил-агый (редактору А.Д.-Б.Түлүш),
Социал айтырыглар (редактору Н.С. Эрген, корр. Ш.Н. Ховалыг) — 2-17-94,
Культура, чогаал, медээлер база спорт (редактору А.Н. Соян),
Очулга (редактору А.К. Ооржак),
Солун чыскаакчылары С.Н. Монгуш, А.К. Ооржак,
Корректорлар А.Ч. Чамзырын, Ч.Н. Мачык.

Расч. счет № 40803810900004000277
Корр.счет № 30101810500000000735
БИК 049304735 ИНН 1701008465
КПП 170101001
ОАО АБ «Народный Банк Республики
Тыва» г. Кызыл.

Харылзаа, информация технология-
лары болгаш массалыг коммуникация-
лар адырынга хайгаарал талазы-биле
Федералдыг албанның Тыва Респу-
блика талазы-биле эргелели «Шын»
солуну 2012 чылдың декабрь 3-те
бүртүзэн. Херечилелдиндугаары — ПИ
№ ТУ17-00068.

Солуну «Тываполиграф» ААН-ге парлаан.
(Кызыл, Щетинкин болгаш Кравченко, 1).
Солунда парлаттыг материалдарың ар-
торларының бодалдары редакцияның туружу-
дүүлүгүн барып болур. Айыттыг саннары болгаш
өскө-даа фактылары, дынадыгылары дээш авторлар
боттары харылаар.

Чагыдылга индекс: хуу кижилерге — 11530,
организацияларга — 31730
Солун неделяда үш катап үнер.
Хемчээли 3 парлаар ама.
Номерни парлаггаже дужааганы:
график езугаар — 18.00, хөрек кырында — 17.00
Солун келбей болгаш 2-18-10 чылдың декабрь 3-те